

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA SOCIOLOGIE, ANDRAGOGIKY A KULTURNÍ ANTROPOLOGIE

ROMOVÉ NA SPIŠI : EXPLORACE DIVERZITY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Obor: Kulturní antropologie

VYPRACOVAL:

Bc. Michal Prokeš

VEDOUCÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE:

Mgr. Jaroslav Šotola, Ph.D

Studijní rok 2015/2016

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracoval samostatně a uvedl v ní veškeré prameny, literaturu a ostatní zdroje, které jsem použil.

V Olomouci dne

Podpis

Poděkování:

Chtěl bych poděkovat panu Mgr. Jaroslavu Šotolovi, PhD. za odborné vedení diplomové práce, cenné rady a za možnost participovat na terénním výzkumu, což mi umožnilo tuto práci napsat.

„Zpracování diplomové práce bylo umožněno díky účelové podpoře na specifický vysokoškolský výzkum udělené roku 2014 Univerzitě Palackého v Olomouci Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR.“

ANOTACE:

Diplomová práce se zabývá soudobými antropologickými teoretickými přístupy k Romům na východním Slovensku, využívanými při antropologickém bádání. Nabízí náhled na konkrétní skupinu Romů, žijících mimo sociálně vyloučené lokality, kteří nejsou běžně zařazováni do výzkumného zájmu antropologů. Práce je, kromě teoretického ukotvení, psána na základě terénního výzkumu. Ten byl realizován v konkrétní lokalitě na východním Slovensku, a interpretace dat je vřazena do širšího sociokulturního kontextu.

KLÍČOVÁ SLOVA:

etnografie, každodenní život, kvalitativní výzkum, migrace, náboženství, reflexivita, reflexivní antropologie, Romové, terénní výzkum, transnacionalismus, východní Slovensko

ANNOTATION:

This thesis focuses on contemporary theoretical anthropological approaches towards the Roma minority in the eastern Slovakia. It offers a specific view of a particular group of Romas living outside of segregated localities, which are ordinarily part of anthropological studies. Besides a rich theoretical background this thesis is also based on a fieldwork in the specific area of eastern Slovakia that we can only understand properly inside a larger socio-cultural context that we offer here.

KEY WORDS:

ethnography, everyday life, qualitative research, migration, religion, reflexivity, reflexive anthropology, Roma, fieldwork, transnationalism, eastern Slovakia

Obsah

1. ÚVOD	8
1. Struktura textu	9
1.1. Teoretická východiska	10
2. CÍLE	15
3. ETNOGRAFIE	17
3.1. Reflexivita	20
3.2. Metodologie	24
3.3. Terén	29
3.4. Pozice výzkumníka	31
4. VÝZKUMNÝ TERÉN	33
4.1. Popis Lhoty	33
4.2. <i>Kolonie</i>	35
4.3. <i>Dědina</i>	37
4.4. Historie	39
5. VSTUP DO TERÉNU	41
5.1. První pobyt	41
5.2. Druhý pobyt	46
5.3. Klíčoví participantí	48
6. MIGRACE	50
6.1. Kontext narace o migraci	51
6.2. Transnacionální migrace	53
6.3. Migrační vzorce	57
6.4. Práce	59
6.5. Vzdělání	61
6.6. Sociální uznání	62
6.7. Transnacionální sociální pole	64
6.8. Shrnutí	67
7. NÁBOŽENSTVÍ	68

7.1.	Nová náboženská hnutí	69
7.2.	Letniční hnutí	71
7.3.	Křesťanská misie Maranata.....	73
7.4.	Apoštolská církev.....	75
7.5.	Letniční hnutí a sociální změna.....	76
7.6.	Římští katolíci	78
7.7.	Shrnutí.....	79
8.	KAŽDODENNÍ ŽIVOT V TERÉNU.....	80
8.1.	Shrnutí.....	84
9.	ZÁVĚR	85
9.1.	Dosažení stanovených cílů.....	85
10.	Shrnutí.....	87
11.	ZDROJE.....	89
11.1.	Online zdroje.....	93

1. ÚVOD

Tato diplomová práce vznikla na základě terénního výzkumu, jenž byl realizován v rámci studentského projektu IGA: Romové na Spiši: Explorace diverzity, podpora terénního výzkumu. Ten byl veden na katedře sociologie, andragogiky a kulturní antropologie na Univerzitě Palackého v Olomouci v letech 2014 až 2016. Během jeho trvání navštívilo šest studentů kulturní antropologie (včetně mě) šest různých (předem vytipovaných) lokalit v oblasti na Spiši na východním Slovensku. Zadáním bylo v lokalitách realizovat terénní výzkum, a následně podat popis těchto lokalit na základě analýzy kvalitativních dat. Cílem bylo také podpořit praxi studentů kulturní antropologie. Absolvování a realizace terénního výzkumu je pro budoucí antropology klíčovou zkušeností, která by měla být nezbytnou součástí jejich znalostí.

Mým cílem je v následujícím textu popsat konkrétní lokalitu, ve které jsem v několika etapách realizoval terénní výzkum, který v součtu trval okolo 9 týdnů. Interpretace výzkumu je silně ovlivněna perspektivou reflexivní antropologie. Proto se do práce promítá také má zkušenost s prvním terénním výzkumem, která byla velmi intenzivní, a témata uvádím v kontextu jejich získávání a jejich možného ovlivnění mým působením v terénu.

Diplomová práce si také klade za cíl problematizovat chápání Romů jakožto jednotné, homogenní skupiny, na které se vážou různé stereotypy a předsudky, zejména pokud je naše perspektiva zaměřena pouze na Romy ze sociálně vyloučeného prostředí. Romové žijící mimo sociální vyloučení nespádají do zájmu současného odborného bádání, ale věřím, že mohou revidovat náhled na Romy jakožto na „nepřizpůsobivé“, jak je často využíváno v rámci politických lobby, s odkazem právě na Romy žijících v podmínkách extrémní chudoby.

V této práci si kladu za cíl popsat každodenní život v obci na východním Slovensku, a zároveň přispět k tematizování Romů, kteří žijí mimo sociálně vyloučené lokality, tedy nežijí v osadách, a kteří nejsou v zájmu současného antropologického bádání. Důvody, proč tomu tak je a další teoretická východiska uvádím v dalších částech mé práce.

1. Struktura textu

V diplomové práci uvádím základní teoretická východiska a cíle této práce. Dále se věnuji teoretickému ukotvení etnografie. Na to napojuji pojetí terénu a pozice antropologa v terénu, a to v kontextu reflexivity, reflexivní antropologie. Reflexivita je vůbec pro tuto práci klíčovou perspektivou, v jejímž rámci budu k terénnímu výzkumu přistupovat. V další části blíže popisuji a specifikuji zvolenou metodologii. Tato část poskytuje informace ohledně délky trvání mého pobytu v terénu a také situaci, kdy se ke mně připojila kolegyně Barbora Viktorová. Tento fakt a týmová spolupráce měla samozřejmě dopad na proces terénního výzkumu. Popisuji rovněž vstup do terénu a prvotní kontakt s lidmi v terénu. Rovněž podávám základní informace o klíčových participantech výzkumu. Na část teoretickou plynule navazuje část praktická. V té interpretuji data z výzkumného šetření. Klíčovou součástí interpretace dat je uvědomění si dynamiky a proměny, které jsou pro zkoumaný terén příznačné. Také v praktické části v některých případech volím formu, kdy do textu vstupuji a informuji o své osobě. To znamená, že přibližuji, jak jsem se v dané situaci cítil, nebo jak moje postoje mohly ovlivnit participanty v dané interakci. Činím tak v rámci reflexivní antropologie, a narušuji tak cíleně představu vždy objektivního popisu zkoumaných událostí. Vlivem těchto „vstupů“ získává interpretace charakter vyprávění namísto striktně podané analýzy dat. Věřím, že díky tomuto přístupu se z textu nevytratí postava antropologa.

Pro účely této práce jsem se musel rozhodnout, která témata do výsledné práce zařadím a která nikoliv. Po dlouhé úvaze jsem se rozhodl k zařazení tématu migrace a náboženství. Jedná se o témata, která v lokalitě silně rezonují v každodenním životě a která mají vliv na sociální mobilitu a proměnu místních Romů za poslední dekádu. Také jsou to témata, která jsou nejvíce saturována konkrétními daty. Také proto mají v práci největší prostor. V rámci kapitoly Každodenní život v terénu jsem spojil několik kategorií a vytvořil jsem určitou naraci, která v sobě informace z těchto kategorií zahrnuje. Jedná se o určitý experiment, kdy volím naprosto cíleně odlišnou formu interpretace, než je tomu u předešlých kapitol. Celá kapitola je založena na vyprávěcí formě, na popisu zkušeností a konkrétních interakcí. Avšak na závěr kapitoly na důležitá témata upozorňuji. Závěrem uceleně shrnuji získané poznatky s ohledem na témata v diplomové práci popsaná.

1.1. Teoretická východiska

V období příprav na první terénní výzkum jsme se, ve spolupráci s hlavními řešiteli projektu¹, začali připravovat na náš (coby studenti) první terénní výzkum. Tato příprava spočívala v četbě odborných textů, které se zabývají tematikou Romů na Slovensku. Následně jsme texty rozebírali, diskutovali nad jejich smyslem a kvalitou. Společné debaty se poté týkaly i představ ohledně našeho budoucího výzkumu a rozdílného přístupu k danému tématu. Přínos týmových porad spočíval, krom zisku základní teorie, v tom, že nám napomohly k vytríbení základních otázek výzkumu a obecně ujasnění našeho přístupu k danému tématu. Jako červená nit se naším výzkumným záměrem vine snaha o proměnu současného nahlížení na Romy žijící na Slovensku. Ti jsou povětšinou asociováni pouze s tzv. „romskými osadami“.

Pokud do internetového vyhledávače Google (v sekci obrázky) zadáte „Romové Slovensko“, tak téměř všechny fotografie budou znázorňovat romské osady, většinou zachycující dřevěné chatrče (tzv. *chyšky*) a děti ve špinavém nebo roztrhaném oblečení.² Tyto fotografie posilují představu, že na Slovensku žijí Romové pouze ve značně materiální, ekonomické a sociální bídě. Také mnoho odborných studií, ať již od romistů, lingvistů nebo historiků, se zaměřuje právě na Romy z romských osad a fenomén sociálního vyloučení. Na okraji odborného zájmu pak zůstávají Romové žijící tzv. „integrovane“.

Tuzemská antropologie k tomuto náhledu svou výzkumnou činností také přispěla. Čeští antropologové realizovali výzkumy v romských osadách na východním Slovensku především na přelomu minulého století.³ Antropologové a studenti antropologie ze Západočeské univerzity v Plzni vydali knižně velmi obsáhlou publikaci. Vydaná byla v roce 2004 pod názvem „Rómské osady na východním Slovensku z hlediska terénného antropologického výzkumu, 1999 - 2005“. Práce je založena na interpretaci terénních výzkumů řady antropologů a studentů. Publikace je v mnoha směrech velmi podnětná⁴ a nelze upřít, že výzkumy na Slovensku napomohly k etablování antropologie v českém

¹ Mario Rodríguez Polo, PhD. Mgr. Jaroslav Šotola, PhD.

² Slovensko Romové. In: *Google.com* [online]. [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: https://www.google.cz/search?q=slovensko+romov%C3%A9&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0CAcQ_AUoAWoVChMIxa2hlsfqyAIVxBYPCh1X0wHa&biw=1280&bih=675

³ Zejména z tzv. „antropologické plzeňské školy“, za jejíž nejnámější představitele lze označit Marka Jakoubka a Tomáše Hirta.

⁴ Například kritika předpokládané apriori určené etnické identity, dále sociálně-konstruktivistický náhled na pojmy jako je národ, rasa a právě etnicita.

prostředí. S autory však lze v určitých bodech jejich práce polemizovat. Tato polemika samozřejmě není stěžejním cílem mé diplomové práce, ale na jejím základě lze objasnit bazální východiska a přístupy, kterými tematiku Romů na Slovensku a fenomény s ní spjaté v této práci uchopuji.

Zaměřím se v krátkosti na základní pojetí kultury, a to z pohledu Marka Jakoubka a Tomáše Hirta. Kultura v pojetí těchto autorů se odkazuje zejména ke strukturalismu a konfiguracionismu. Autoři kulturu chápou jako konfiguraci určitých znaků, které jsou determinující pro chování a způsob života jedince, který je v dané kultuře asimilován, enkulturován. To znamená, že kultura, do jaké se „narodíme“, je pro nás určující. Také proto autoři ve své práci mluví zejména o „nositelích kultur“⁵, a přímo se vyhýbají všeobecnému označení Romové. Pokud toto označení využívají, tak pouze v uvozovkách. Autoři tyto základní teze vztahují právě k romským „osadám“ na Slovensku, které jsou konstituovány primárně⁶ na principu příbuzenství a kolektivní identity a vymezují ji vůči kultuře majoritní, jež je založena na individualismu a různých širších sociálních sítích, které fungují jako náhrada za vazby rodinné, které jsou klíčové pro obyvatele romských osad. Z tohoto vymezení posléze vyplývá, že Romy z romských osad nelze integrovat (způsobem, jak se o to snaží různé neziskové organizace apod.), poněvadž mají odlišnou kulturu, než jaká je kultura majoritní, která jejich nositele konstituuje a determinuje jejich sociální roli⁷. Předpoklady tohoto rázu jsou nadále autory využívány ke kritice romských aktivistů, kteří jsou již integrováni v kultuře majority. Rom, který je integrován a přijal za svou kulturu majority, již není Romem⁸ (respektive nositelem romské kultury v podání těchto autorů), tudíž již nemůže mluvit za nositele romské kultury. Zastánci etnoemancipačního hnutí (např. Daniel Soukup, Alena Scheinostová) již nejednají v zájmu nositelů romské kultury, ale v zájmu kultury majoritní, což je také dle autorů důvod, proč většina snah o zlepšení situace obyvatel romských osad selhává. Toto poměrně mechanistické rozdělení vytváří jasnou dělící linii mezi nositeli romské kultury (obyvateli romských osad) a nositeli kultury majoritní kulturou majoritní. Autoři věří, že je nutno uvědomovat si specifika kultury

⁵ ED.: TOMÁŠ HIRT .. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a Nakl. Aleš Čeněk, strana 227

⁶ ED.: TOMÁŠ HIRT .. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a Nakl. Aleš Čeněk, strana 227

⁷ ED.: TOMÁŠ HIRT .. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a Nakl. Aleš Čeněk, strana 231

⁸ ED.: TOMÁŠ HIRT .. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a Nakl. Aleš Čeněk, strana 229

romských osad a považují se za vhodné adepty, kteří by se měli romskými osadami zabývat, což jim zajišťuje jejich antropologické vzdělání, které například romistům chybí.⁹ Marek Jakoubek pak věří, že může danou kulturu objektivně popsat, jako lze popsat gramatiku jazyka. Jeho pozice antropologa mu to umožňuje o to více, že nositelé romské kultury nad svou „gramatikou“ kultury neuvažují, protože ji považují za samozřejmou, na rozdíl od vystudovaného antropologa. Ten ze své pozice může zaujmout dostatečný odstup a popsat konfiguraci dané kultury.¹⁰ Z tohoto hlediska je tím, kdo je schopen popsat *jinou* kulturu, pouze vědec, který disponuje znalostmi ohledně kulturních mechanismů a konfigurací, což mu umožňuje přednést ucelený, holistický a objektivní obraz dané kultury, v případě plzeňských autorů kultury romských osad.¹¹

Pojetí kultury a přístup Marka Jakoubka nejen k Romům, ale také k romistům, bylo součástí kritika Pavla Barši. Ten označil Jakoubka a další antropology z plzeňské univerzity za orientalisty, kteří si neuvědomují partikulárnost svých pozic, a vyčetl těmto autorům, že z pozice antropologie si připisují univerzální rozum.¹² Na tuto kritiku Marek Jakoubek poměrně ostře reagoval a obvinil Baršu z nekonzistentnosti, z toho, že kritizuje, co jej „zrovna napadne.“¹³ Do debaty skvěle přispěl také romista Viktor Elšík, který se zaměřil zejména na pojetí etnicity u plzeňských autorů. Za inspirativní považují především náhled na etnicitu ne jako na esenci, ale jako proces závislý vždy na dané situaci. Čili chápání etnicity jako situační.¹⁴ Autor tím reaguje na kritiku pojmu etnicita z pozice Marka Jakoubka, který požaduje pojem etnicita naprosto vypustit a nahradit jej pojmem kultura.¹⁵

⁹ A kterým autoři vyčítají nerefléktované využívání pojmu etnicity, které se odkazuje na biologické, v sociálně-vědním diskurzu překonané aspekty.

¹⁰ ED.: TOMÁŠ HIRT .. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a Nakl. Aleš Čeněk, strana 213

¹¹ Kritika výše zmíněných názorů byla před 10 lety značně medializovaná, na teze autorů reagovali zejména Pavel Barša a také romista Viktor Elšík, a to na stránkách denního tisku v Lidových novinách.

¹² BARŠA, Pavel. *Konec Romů v Česku?: Kacířské eseje plzeňských antropologů* [online]. , 1-15 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: http://www.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2014/11/Bar%C5%A1a_Jakoubek.pdf

¹³ JAKOUBEK, Marek. *Apologie kulturomů: (Odpověď Pavlu Baršovi)* [online]. , 181-195 [cit. 2016-03-24]. Dostupné z:

http://www.politologickycasopis.cz/userfiles/file/2005/2/Polcas_2005_2_pp_181_195.pdf

¹⁴ ELŠÍK, Viktor. *Romové, etnicita a radikální konstruktivisté* [online]. , 1-6 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2014/SAN251/um/Viktor_Elsik_-_clanek_pro_LN.pdf

¹⁵ ED.: TOMÁŠ HIRT .. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a Nakl. Aleš Čeněk, strana 226

Přístup plzeňských antropologů však opomíjí „kritickou“, nebo také „postmoderní“ a postkoloniální antropologii¹⁶, která se postupně od 60. (nejméně v 80. letech) 20. století stala součástí antropologického uvažování. Kritická antropologie je proudem americké antropologie, její představitelé přehodnotili dosavadní normy a formy klasické antropologie s důrazem také na způsob psaní etnografických textů. Klíčovým dílem tohoto období se stalo *Writing culture* z roku 1986¹⁷. Toto dílo editovali Jamese Clifford a George E. Marcuse.

Kritická antropologie se zabývá mocenskými aspekty etnografických prací, které však cíleně vytvářejí dojem neutrálnosti, a to na základě domnělé mocenské pozice, jež si vědci připisují a stylem psaní etnografie stvrzují. Cílem kritické antropologie je poukázat, že kulturu nelze popsat holisticky a objektivně, aniž by přitom nebyla přiznána subjektivní pozice samotného výzkumníka, který konstruuje „druhé“, a to na základě soudobých objektivistických diskurzů.¹⁸ Takto pojatá antropologie kritizuje představu, že lze reprezentovat hlediska z pozice „domorodce“ pomocí kulturního překladu. Tímto způsobem chápané antropologické epistemologii schází přiznání situovanosti, která je nahrazena konstrukcemi nesituovaného objektivistického hlediska vůči zkoumaným jedincům, skupinám.¹⁹ Pozice našeho myšlení a poznání by měla být vždy lokalizována, a ne chápána jako neutrální s odkazem na diskurz objektivismu. Poněvadž každý výzkumník, i přesto, že mu jeho vzdělání může dodávat „punc“ nezaujatosti a neutrality, je zakotven v určité sociální realitě – v genderu, v etnicitě, třídě a dalších kategoriích – což ovlivňuje jeho přístup k danému tématu.²⁰

Co se týče samotného pojmu kultura, odkazují se výše zmínění autoři zejména k druhé polovině 20. století, ke strukturalismu.²¹ Takto rozuměnou kulturu lze v současné antropologii problematizovat, poněvadž pojem kultura může být dokonce podle některých současných autorů nástrojem, jimž jsou posilovány rozdíly mezi různými „kulturami“, což implikuje hierarchizující přístup, a ve výsledku tak pojem

¹⁶ Dále v textu budu uvádět pouze termín „kritická“ antropologie, pro lepší přehlednost v textu.

¹⁷ SOUKUP, Martin. *Základy kulturní antropologie*. Praha: Akademie veřejné správy, 2009. Strana 246

¹⁸ TOŠNER, Michal. Postmoderní a kritická antropologie. *Antropowebzin* [online]. 2008, [cit. 2016-03-20]. Strana 36

¹⁹ TOŠNER, Michal. Postmoderní a kritická antropologie. *Antropowebzin* [online]. 2008, [cit. 2016-03-20], strana 37

²⁰ LÁNSKÝ, Ondřej. Postkolonialismus a dekolonizace: základní vymezení a inspirace pro sociální vědy. *Sociální studia*. 2014, strana 51

²¹ Jak podotýká Pavel Barša, in: BARŠA, Pavel. *Konec Romů v Česku?: Kaciřské eseje plzeňských antropologů* [online]. , 1-15 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: http://www.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2014/11/Bar%C5%A1a_-Jakoubek.pdf

kultura může sloužit jako nástroj pro tvorbu „jiného“.²² Pokud se navrátíme k výzkumu Romů na východním Slovensku antropology z Plzně, pojetí romských osad jako kulturně odlišných světů může sloužit jako podhoubí pro různé druhy stereotypů. A to i přes původně deklarovaný kulturní relativismus autorů tohoto konceptu, jak poukazuje ve své stati například Pavel Barša.²³ Nejvíce problematické, společně s romistou Viktorem Elšíkem, považuji jasné rozdělení na kulturu „romskou“ a „majoritní“, což je teoretický model, který nemusí dostatečně postihovat sociální realitu, a nenechává prostor možnosti pro transformaci romské kultury v moderní kolektivní identity. Jasné vymezení kultury a jejich definičních znaků může být účinným analytickým nástrojem, avšak toto vymezení by nemělo být bráno absolutně, bez přiznání možnosti proměny takto definované kultury. Jedná se o umělou dichotomizaci, neodpovídající možným kulturním diferencím a variacím, které mohou být přítomné také mezi různými osadami.²⁴

Cílem této práce není, aby byla chápána pouze jako vymezení se a kritika vůči těmto autorům. Z mé pozice se jedná o krátké pojednání, které bylo tzv. odrazovým můstkem k mému vlastnímu výzkumu a k formování vlastních základních východisek. Výše zmíněné názory slouží spíše jako referenční rámce a materiál, na jejichž základě v rámci našeho výzkumného týmu definujeme své vlastní přístupy k etnicitě, ke kultuře, a k Romům obecně. Hluboká a odborná znalost výše zmíněných antropologů nemůže být z mé pozice zpochybňována, stejně jako jejich přínos pro etablování kulturní a sociální antropologie v českém prostředí na počátku 21. století. Proto jsem výše nastínil pouze různé výseky, které mohou být z pozice současné antropologie, a našeho výzkumu, problematizovány, a které považujeme za důležité reflektovat v našich vlastních výzkumných šetřeních.

²² TOŠNER, Michal. Postmoderní a kritická antropologie. *Antropowebzin* [online]. 2008, [cit. 2016-03-20], strana 39

²³ BARŠA, Pavel. *Konec Romů v Česku?: Kacířské eseje plzeňských antropologů* [online]. , 1-15 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: http://www.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2014/11/Bar%C5%A1a_Jakoubek.pdf

²⁴ ELŠÍK, Viktor. *Romové, etnicita a radikální konstruktivisté* [online]. , 1-6 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2014/SAN251/um/Viktor_Elsik_-_clanek_pro_LN.pdf

2. CÍLE

Projekt Romové na Spiši: Explorace diverzity není obecně zaměřen na Romy žijící v sociálně vyloučených enklávách, běžně označovaných jako osady. Tak tomu bylo doposud ve většině sociálně-vědních výzkumů. Romové, kteří nežijí v segregovaných lokalitách, nejsou zatím předmětem veřejné, ani odborné diskuze. V hlavním zájmu sociálních vědců se doposud nacházejí zejména Romové žijící v sociálně vyloučených lokalitách. Dle posledního sčítání lidu žije v segregovaných osadách přes 60 tisíc Romů, zatímco takzvané „integrovane“ žije na Slovensku přes 40% Romů.²⁵ To je poměrně velké procento Romů, které nezapadá do sdílené představy, že všichni Romové na Slovensku žijí v osadách, jak by se mohlo zdát ze zaměření existujících odborných prací na toto téma.

Hlavní cíl projektu vychází z jeho zaměření. Cílem členů týmu je poukázat a prokázat diverzitu romské populace, a to nejen napříč různými lokalitami, kde žijí Romové „integrovane“, ale také v lokalitách samotných. Tento cíl je samozřejmě obsažen také v této diplomové práci. Během výzkumu a prostřednictvím sdílení našich zkušeností v rámci týmu jsme zjistili, že se od sebe výzkumné terény liší. Životní strategie, postoje a názory na život, které jedinci (potažmo skupiny) zastávají, závisí na mnoha okolnostech, které se v každé zkoumané lokalitě mohou výrazně lišit, nezávisle na jejich vzájemné geografické blízkosti. Některé lokality jsou od sebe vzdálené jen několik kilometrů. Z těchto důvodů je velmi cenné, že výzkum nebyl prováděn pouze na jednom místě, ale na několika zároveň. To nám umožnilo lokality vzájemně komparovat a objevovat výše zmíněné odlišnosti.

Dílním cílem této práce je vnést do odborné debaty, týkající se Romů nejen na Slovensku, ale také v Česku, novou, doposud opomíjenou perspektivu. Tato perspektiva tematizuje Romy, kteří nežijí v chudobě v sociálně vyloučených lokalitách, ale přesto zakoušejí diskriminaci ze strany ne-Romů a mají ve srovnání s ne-Romy ztížené možnosti sociální mobility a také uplatnění na pracovním trhu.

Cílem diplomové práce je také neopomenout subjektivní pozici a situovanost výzkumníka, která ovlivňuje povahu každodenních interakcí, volbu participantů

²⁵ Atlas romských komunit. *Atlas rómskych komunit*, Ministerstvo vnútra SR - Rómské komunity[online]. [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: http://www.minv.sk/?atlas_2013

a obecně povahu získaných dat. Součástí tohoto cíle je také zprostředkovat první zkušenost terénního výzkumníka, kterou jsem jako budoucí antropolog získal.

Stanovit předem dílčí cíle výzkumu je v etnografické práci náročnější, protože samotný pobyt v terénu a získávání kontaktů by měl naše základní hypotézy a cíle výzkumu revidovat a proměňovat. Obecně ale lze za další cíl označit zisk obrazu každodenního života v konkrétní lokalitě na východním Slovensku. Tento cíl se projevuje v analýze a interpretaci dat v konkrétních kapitolách této diplomové práce.

Za důležité považuji zmínit, že se jedná o studentskou práci. V terénu členové týmu nestrávili tolik času, kolik bývá pro etnografické práce doporučováno v odborných publikacích.²⁶ Některé předem stanovené cíle se mi nepodařilo zcela splnit, některé se během výzkumu ještě proměnily. Považuji za nutné neopomenout, že cílem práce není a ani pravděpodobně nemůže být holistický popis zkoumané lokality. Jedná se o zvýznamnění a interpretaci konkrétních témat a fenoménů, ovšem s přiznáním jejich možné změny v čase. Lokalita, ve které jsem působil, prochází vlivem různých faktorů dynamickou proměnou. Věřím, že zjištěná data mohou být velmi přínosná a zajímavá, a že se mi podaří interpretovat data, která dokážou přiblížit každodenní život v lokalitě a přinést hlubší vhled do probíraných témat.

²⁶ V lokalitě jsem strávil v součtu 2 měsíce. Doporučovaný čas pro hlubší znalost zkoumané lokality je povětšinou stanoven minimálně na 1 rok pobytu v terénu.

3. ETNOGRAFIE

Základním pilířem terénního výzkumu je etnografie. Cílem etnografického terénního výzkumu je získat obraz určité skupiny lidí, dokumentovat jejich každodennost, porozumět dění, které kolem výzkumníka probíhá během jeho pobytu v lokalitě.²⁷ Obecně by etnografie měla poskytovat pochopení a objasnění každodenního života určitých kulturních skupin.²⁸ Etnograf by měl spíše klást důraz na porozumění mnohoznačnosti, než pouze jen potvrzovat předem dané hypotézy. Všechna fakta, na která narážíme během výzkumu, by měla být rozuměna v uvozovkách – to dle autorky Stöckelové neznámá, že by vše mělo podléhat naší bezbřehé relativizaci, ale že vždy musíme uvažovat nad tím, v jakém prostředí a procesech jsou fakta získávána a utvářena.²⁹ Etnografie je pak chápána do značné míry jako intuitivní proces.³⁰

Vydat se do terénu realizovat etnografický terénní výzkum je mnoha autory považováno za jeden z konstitučních znaků antropologie, jako základní prvek, jež vymezuje antropologii od ostatních sociálně-vědních oborů. Ovšem je nutné říci, že metody a techniky terénního výzkumu nevyužívá pouze antropologie, jak podotýká například Peter Burke – práce ve vnějším terénu se stala zavedenou praxí na konci 18. století a využívají ji dodnes například přírodovědci, archeologové, geografové, sociologové a další.³¹ Pokud se zaměříme na historii terénní práce v antropologii, za průkopníka je v tomto směru považován Bronislaw Malinowski, od jehož působení na počátku 20. století je proces terénního výzkumu jedním z distinktivních znaků

²⁷ HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 2., aktualiz. vyd. Praha: Portál, 2008, strana 117

²⁸ RICHARDS, Lyn a Janice M MORSE. *Readme first for a user's guide to qualitative methods*. 2nd ed. Thousand Oaks Calif.: Sage Publications, 2007, strana 53

²⁹ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 8

³⁰ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 8

³¹ BURKE, Peter. *Společnost a vědění*. 1. české vyd. Praha: Karolinum, 2013. Limes (Karolinum), strana 45

antropologie.³² Zážitek terénního etnografického výzkumu je často nazýván „přechodovým rituálem“, díky kterému se antropolog stává skutečným antropologem.³³

Bronislaw Malinowski, který realizoval etnografický terénní výzkum mezi domorodými obyvateli na Trobriandských ostrovech (1915-1918), započal progresivní změny v antropologii. Kládl důraz na dlouhodobý výzkum mezi lidmi dané kultury. Během této doby se má antropolog naučit místní jazyk a obecně prostě dělat to, co dělají místní, stát se součástí daného společenství. Jedná se o pojetí, které, dle Bernarda Russela, je stále živé do dnešních dnů.³⁴ Malinowski postuloval systematický etnografický výzkum v antropologii. Disponoval podrobnými terénními zápisky, analyzoval své poznatky již v terénu a podle nich upravoval své výzkumné aktivity ještě při pobytu v terénu.

Ovšem dle některých autorů existuje v antropologii „mýtus Malinowského.“ To znamená, že se zapomíná na jeho předchůdce (například na Franka Cushinga³⁵). Místo toho převládá přesvědčení, že antropologie se vymezila jako specifický obor až díky jeho působení. Ovšem proměna antropologie proběhla spíše pozvolna než náhle a pouze působením Malinowského. Dlouhou dobu v terénu trávili před Malinowskim například také misionáři³⁶ a posun k etnografické metodě předznamenali již zmiňovaný Frank Cushing. Ten během 80. let 19. století prováděl terénní výzkum mezi Zuni v Novém Mexiku, na jehož základě napsal knihu „Zuni Fetishes“.³⁷ Vraťme se však k Malinowskému. Ten je velmi význačnou osobou antropologie, která se zasadila o podobu a základní principy etnografické terénní práce, které se zachovaly do dnešních dnů.

Etnografie jako metoda samozřejmě prošla mnohými změnami, přičemž nejvýraznější proběhla během 60. a 70. let minulého století. Stalo se tak s nástupem postmoderního myšlení. Mezi antropology se začala objevovat kritika, zaměřena na jejich základní epistemologické předpoklady, které se odrážely v terénní práci a ve stylu

³² STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 8

³³ HAMMERSLEY, Martyn a Paul ATKINSON. *Ethnography: principles in practice*. 3rd ed. London: Routledge, 2007, strana 9

³⁴ BERNARD, H. *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. 5th ed. Lanham: AltaMira, c2011, strana 258

³⁶ BURKE, Peter. *Společnost a vědění*. 1. české vyd. Praha: Karolinum, 2013. Limes (Karolinum), strana 46

³⁷ DOUŠEK, Roman. *Úvod do etnologického výzkumu*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2014, strana 27 - 30

psaní etnografických studií. Kritická antropologie, která se zrodila na základech postmoderního myšlení, přinesla přehodnocení základního antropologického vědění, antropologických metod, praktik a transformaci samotných antropologických teorií.³⁸ V zásadě se jednalo o zpochybnění pozitivistického paradigmatu, změnu morálního kontextu mezi výzkumníkem a zkoumanými skupinami. Toto zpochybnění vedlo k přehodnocení a uvědomění si mocenských pozic antropologů. V rámci procesů modernizace a globalizace světa jsou narušovány hranice mezi „tady“ a „tam“, přičemž „tam“ přestalo být pouhým pasivním objektem a „tady“ už není nadále nekritickým příjemcem informací. Na základě tohoto rozdělení se antropologie konstitovala. Antropologové ztratili monopol na kulturní překlad mezi různými světy a také iluzi, že mohou promlouvat z pozice vně těchto systémů.³⁹

V kontextu kritické antropologie je klíčový pojem reflexivita, který jsem již několikrát zmiňoval. Tento termín může vyznít poněkud vágně a obyčejně, ale v antropologii má v současnosti již velmi pevnou pozici. V současném antropologickém myšlení je považována za nesmírně důležitou, ne-li nezbytnou součást antropologické práce.

³⁸ TOŠNER, Michal. Postmoderní a kritická antropologie. *Antropowebzin* [online]. 2008, [cit. 2016-03-20], strana 35

³⁹ PFLEGEROVÁ, Mariana, MALINA, Jaroslav (ed.). *Panoráma antropologie biologické - sociální - kulturní: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných oborů"*. Brno: Nadace Universitas, 2007. Scientia (Nadace Universitatis Masarykiana), strana 18 - 19

3.1. Reflexivita

Reflexivita v kontextu sociálně-vědního výzkumu zdůrazňuje situovanost a zázemí samotných výzkumníků. Tato situovanost zázemí je založena na konkrétním socio-historickém kontextu, ze kterého výzkumník pochází.⁴⁰

Reflexivita se postupně začala tematizovat a prosazovat jako teoretická perspektiva od 50. let 20. století, přičemž plně se prosadila až v 70. letech. K počátkům reflexivity se řadí práce od Clauda Lévi-Strausse z 50. let „Smutné tropy“, poté „Stranger and friend“ („Cizinec a přítel“) z 60. let od Hortense Powdermakové. Největší vliv na uvědomění si důležitosti reflexivity měly posmrtně vydané deníky Bronislawa Malinowského v 70. let. V denících autor otevřeně popisuje nudu, své sexuální fantazie a osobní antipatie vůči Trobriandánům, čili aspekty, které se do té doby v jeho etnografických pracích vůbec neobjevovaly. Definitivní příklon k reflexivitě a jejímu uznání v antropologii je připisován Paulu Rabinowi. Napsal knihu „Reflections on fieldwork in Marocco“ („Reflexe terénního výzkumu v Maroku“), která byla poprvé vydána v roce 1977. Autor v této práci píše nejen o terénu a o informátorech, ale otevřeně a cíleně popisuje také své pocity, emoce a myšlenky, které se pojí se zkušeností s etnografickým terénním výzkumem.⁴¹

Reflexivita v antropologii je v současnosti základním rozměrem a definičním prvkem etnografie vůbec. Jak uvádí socioložka Tereza Stöckelová, reflexivita není pro výzkumníka volbou, ale naprostou nutností.⁴² Reflexivita by přitom neměla být zaměněna nebo chápána pouze zaměřením se na výzkumníka, na jeho pocity a socio-kulturní zázemí. Jinak řečeno, reflexivita by se neměla rovnat tomu být narcistou, ale spíše by mělo jít o rozměr přítomný v průběhu celého výzkumu, počínaje přípravou na vstup do terénu, pokračuje v terénu samotném, a poté také při vytváření dat a psaní etnografie.⁴³ Reflexivita by ve správné míře neměla zakrývat etnografická data, prvek

⁴⁰ HAMMERSLEY, Martyn a Paul ATKINSON. *Ethnography: principles in practice*. 3rd ed. London: Routledge, 2007, strana 3

⁴¹ SOUKUP, Martin. *Základy kulturní antropologie*. Praha: Akademie veřejné správy, 2009. ISBN 978-80-87207-03-1., strana 215 - 216

⁴² STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 19

⁴³ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 19

sebereflexe by neměl být rozšířen na úkor etnografie samotné.⁴⁴ Zjednodušeně řečeno, v etnografii by stále měly převažovat informace o zkoumané lokalitě a ne o výzkumníkovi samotném. Ale tyto poznatky mají v etnografii své důležité místo. Reflexivita by také neměla být pouhým slovem, které se „odbyde“ v úvodu odborné práce svým zmíněním, ale měla by být přítomna v celém textu. Ze svého vlastního pohledu nechápu reflexivitu jako zahledění výzkumníka do sebe, ale jako prvek, který od základu ovlivňuje náš náhled na zkoumané jedince v terénu. Napomáhá uvědomit si vlastní mocenskou pozici, situovanost a také to, že naše interpretace námi získaných dat by neměla být absolutistická a neměla by se tvářit jako definitivní. Interpretace získaných dat by měla být reflektována a čtenář by měl vědět, za jakých okolností byla data získána. Žijeme v dynamickém, proměnlivém světě a v rámci etnografie zvýznamňujeme určitá témata, která byla podstatná v určité době a na určitém místě (což nutně neimplikuje, že nebudou podstatná také v budoucnu). Podle mého názoru tímto přístupem etnografické práce neztrácejí na aktuálnosti, nebo na vědeckosti. Ze samotné povahy terénního etnografického výzkumu založeného na interakci a pozorování je zřejmé, že si tyto práce nemohou nárokovat úplnou objektivní platnost. Tím ovšem nijak neztrácejí na důležitosti, poněvadž i přes uvědomění si proměnlivosti zkoumané lokality mohou přinášet zajímavá a platná zjištění o dané společnosti, o konkrétních událostech, které zvýznamňujeme tím, že o nich píšeme.

Reflexivitou se tedy rozumí vědomé přiznání sebe sama v terénu a uvědomění si, že jsme jeho součástí. To, jakou máme zrovna náladu, kdo je nám sympatický a nesympatický samozřejmě ovlivňuje průběh a také výsledky výzkumu. Proto by měl antropolog neustále vědomě a trvale vyhodnocovat a komentovat přítomnost sebe sama v terénu.⁴⁵

Osobně mne k tomuto tématu a promýšlení etnografie přivedla četba publikace „Etnografie: improvizace a v teorii a terénní praxi“. Tu editovali antropologové působící na Univerzitě Karlově v Praze, konkrétně Yasar Abu Ghosh a Tereza Stöckelová. Z jejich publikace jsem už výše v textu čerpal a budu tak činit v průběhu celého textu, protože pro mě četba této publikace byla velmi inspirativní a podnětná. Kniha má dohromady 9 kapitol, přičemž každá kapitola je napsaná jiným autorem,

⁴⁴ PFLEGEROVÁ, Mariana, MALINA, Jaroslav (ed.). *Panoráma antropologie biologické - sociální - kulturní: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných oborů"*. Brno: Nadace Universitas, 2007. Scientia (Nadace Universitatis Masarykiana), strana 59 - 65

⁴⁵ SOUKUP, Martin. *Základy kulturní antropologie*. Praha: Akademie veřejné správy, 2009 strana 217

pojednává tedy o různých tématech a výzkumných terénech. Jejich základním pojítkem je právě reflexivita. Četba této knihy mi napomohla uvědomit si problematiku mocenských aspektů v terénu, situovanost samotného antropologa a vůbec využívání pojmů jako je terén, místo, temporalita, které jsem považoval za samozřejmost. Kapitoly dalších autorů jsou názornou ukázkou, že reflexivita rozhodně neznamená jen popis našich pocitů a orientaci na nás samotné, ale může být velmi nápomocná při snaze o porozumění námi pozorovaných fenoménů. Velmi přínosná je zejména kapitola Terezy Dvořákové s názvem „Když není čas se nadechnout: přehlížení těch nejbližších jako metodologický problém etnografie“. Autorka ve zkratce popisuje situace, kdy klíčového informátora nezahrnula do své výsledné analýzy. Strávila se svou informátorkou mnoho času, stala se její kamarádkou a v některých případech se autorce „nehodila“ do psaní etnografického textu, protože narušovala vědeckost a objektivnost textu. Tuto situaci autorka nazývá „přehlížení“.⁴⁶

Čtení této publikace mě donutilo přemýšlet nad tím, jakým způsobem mohly vztahy v terénu ovlivnit témata, na která jsem se zaměřil. Začal jsem přemýšlet nad tím, zdali k lidem nepřistupuji jako k objektům, od kterých pouze potřebuji získat data. Četba této knihy prohloubila můj zájem o další literaturu zabývající se tímto tématem. Ve výsledku mohu také za sebe konstatovat, že i proto jsem se rozhodl koncipovat svou diplomovou práci v rámci reflexivní antropologie.

Reflexi by mělo podléhat také naše zpracovávání poznámek a výsledné psaní etnografie, poněvadž zpětně si lze uvědomit mnoho aspektů, které jsme přímo v terénu a při psaní poznámek netematizovali. Také o tomto tématu se zmiňují autoři v publikaci „Etnografie – improvizace a teorie v terénní praxi“. Až při zpracovávání našich poznámek si můžeme uvědomit důležité rozměry naší etnografické práce (například „přehlížení“ nějaké osoby, kterou nezahrneme do závěrečného textu, protože se nám do výzkumu „nehodí“ a nabourává naše výzkumné cíle).

Etnografie samotná není spjata pouze s terénním výzkumem, ale započíná již ve fázi příprav na vstup do terénu. Ta v sobě zahrnuje četbu odborné literatury, kontaktování kolegů a pokračuje také po opuštění terénu. Etnografií je také psaní závěrečné práce. Při tom se rozhodujeme, jakým způsobem a v jakém rozsahu interpretujeme získaná data. Vzhledem k množství získaných informací také často redukuje témata, která do

⁴⁶ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 175

výsledné práce zahrneme, či nikoliv. I tento proces výběru témat by měl podléhat reflexivitě ze strany výzkumníka samotného a jeho volba by měla být vysvětlena.

V této práci tedy popisuji určité fenomény, které v terénu silně rezonují a jsou často zmiňovány v rozhovorech a jsou součástí každodenního života místních lidí. Vždy se však snažím zobecněné a analytické části doplnit o prvek reflexivity, který objasňuje mou pozici, nebo také mé pocity a můj předpokládaný dopad na charakter získaných dat.

3.2. Metodologie

Obecně lze říci, že cílem etnografického výzkumu je pochopení a objasnění určitých kulturních skupin a kulturních areálů.⁴⁷ Etnograf chce získat holistický obraz určité skupiny, instituce nebo celé společnosti. Cílem je dokumentovat každodennost, přičemž ne vždy máme předem dané hypotézy, naší snahou je porozumět dění okolo nás. V terénu bychom si neustále měli pokládat otázky typu: Co se děje v dané situaci? Co události znamenají pro účastníky této události? Jak lze dění vztáhnout k širšímu sociálnímu kontextu? Jak se organizace a řešení situací liší lokálně v komparaci s ostatními lokalitami?⁴⁸

Upřednostňuji přístup, který k etnografické práci přistupuje ne tolik jako k metodě, ale jako ke kreativnímu procesu, který se neustále vyvíjí. Jak jsem již zmínil, etnografie neprobíhá pouze v terénu, ale započíná přípravou terénního výzkumu a četbou relevantní odborné literatury, pokračuje realizací výzkumu v terénu a následně při psaní textu, zpracovávání získaných dat opět v „teple domova“. Tereza Stöckelová nazývá tento proces „etnografováním“, čímž zdůrazňuje procesuální charakter etnografie.⁴⁹

Základními technikami etnografického terénního výzkumu jsou hloubkové rozhovory a zúčastněné pozorování. Rozhovory jsou pro terénní výzkum naprosto klíčovou technikou. Rozlišují se na strukturované, polostrukturované, nestrukturované a neformální.⁵⁰ Během práce v terénu jsem nejčastěji využíval rozhovory polostrukturované. Měl jsem předpřipravené otázky, které pokrývaly určitá témata, která jsem chtěl vždy v rámci rozhovoru probrat. To mi umožnilo pružně jednat podle zájmu a ochoty participanta a rozhovory vést nenuceně a co možná nejvíce přirozeně, aby si participant nepřipadal jako na výslechu. Pokud jsem znal někoho již lépe a vedl s ním rozhovory častěji, staly se z pravidla nestrukturovanými. I při těchto rozhovorech jsem vždy reagoval na participanta s cílem dozvědět se něco o konkrétních tématech a získával mnoho cenných informací obohacených o nové perspektivy, které bych

⁴⁷ RICHARDS, Lyn a Janice M MORSE. *Readme first for a user's guide to qualitative methods*. 2nd ed. Thousand Oaks Calif.: Sage Publications, c2007, strana 53

⁴⁸ HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 2., aktualiz. vyd. Praha: Portál, 2008, strana 118

⁴⁹ ⁴⁹ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 7

⁵⁰ SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. 1. vyd. V Praze: Karolinum, 2014., strana 101

v rámci předpřipraveného polostrukturovaného rozhovoru neobjevil. Jak píše Martin Soukup, nic takového jako špatný rozhovor, interview neexistuje, poněvadž každý rozhovor něco přináší, a žádný rozhovor tak nepředstavuje ztrátu času.⁵¹

Zúčastněné pozorování je při realizaci terénního výzkumu také velmi důležitou technikou. Jak popisují autoři Blommaert a Jie, v každodenním životě pozorujeme neustále, vždy registrujeme věci, které se před námi vyskytují. Jedná se o proces, který běžně nijak neoznačujeme, protože je přirozený. V antropologii se označuje jako „pozorování“. Ale poučka „všechno sleduj“, není příliš nápomocná. Abychom věděli, kam se „dívat“, musíme již terén do určité míry znát a orientovat se v něm.⁵² Z vlastní zkušenosti mohu nyní říci, že aby člověk mohl provádět kvalitně zúčastněné pozorování, je třeba, aby jej ostatní v lokalitě již znali a aby také samotný antropolog již znal terén. Díky tomu může pozorovanému porozumět ve správném kontextu. Také si nedokážu představit, že ve chvíli, kdy jsem byl v lokalitě ještě neznámý, bych si sedl v *kolonii* na kraj silnice s kávou a prostě jen pozoroval své okolí, jak jsme činili s kolegyní Barborou Viktorovou až v pozdějších fázích výzkumu. Dle Russela Bernarda je zúčastněné pozorování základem antropologie a jeho cílem je dostat se blíže ke konkrétním lidem. Ti by se měli cítit pohodlně v naší přítomnosti, což umožní pozorovat okolnosti jejich každodenního života. Jedná se o strategickou techniku, která nám umožňuje být tam, kde se něco děje, kde probíhá „akce“ a kde můžeme získat zajímavá data pro náš výzkum.⁵³

Velmi důležitou technikou při etnografickém výzkumu je samozřejmě psaní terénního deníku. Již na počátku výzkumu jsme se ve výzkumném týmu shodli, že se budeme řídit Ruselem Bernardem a budeme si vést 4 typy terénního deníku, jak tento autor doporučuje ve své knize. Jedná se o „jottings“ (deník na rychlé zápisky), do kterého si zapisujeme vše, co během dne vidíme, s vědomím toho, že lidská paměť neudrží informace příliš dlouho. Dalším typem je „diary“, čili deník. Ten slouží k osobním zápiskům, k vyrovnávání se s různými pocity, k ventilaci těchto pocitů. Osobně musím uznat, že jsem jej příliš nevyužíval, poněvadž jsem byl značnou dobu v terénu se svou kolegyní a především přítelkyní Barborou Viktorovou, tudíž jsme si

⁵¹ SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. 1. vyd. V Praze: Karolinum, 2014., strana 100

⁵² BLOMMAERT, Jan a Dong JIE. *Ethnographic fieldwork: a beginner's guide*. Buffalo: Multilingual Matters, c2010. ISBN 18-476-9296-6, strana 29

⁵³ BERNARD, H. *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. 5th ed. Lanham: AltaMira, c2011, strana 256 - 260

své pocity sdělovali navzájem a tohoto deníku již nebylo zapotřebí. Ovšem využíval jsem jej na počátku výzkumu, kdy jsem byl v lokalitě ještě sám. Tyto zápisky se poté využívají především u analýzy, napomáhají interpretovat terénní deníky. Tyto informace jsou ukázkou toho, že terénní výzkum je spjat s mnoha problémy, jak víme například díky zveřejněnému deníku Bronislawa Malinowského.

Dále Bernard mluví o „the log“, což je deník, do kterého si zapisujeme denní plány a to, jak jsme je splnili, či nikoliv. Dobrý „log“ je klíčem ke kvalitní systematizaci terénní práce. V terénu jsme využívali velký sešit, kam jsme vždy na jednu stranu psali, co máme v plánu (i na několik dní dopředu), a na druhou to, co jsme skutečně splnili. Také nám to napomohlo přemýšlet nad tím, koho bychom ještě měli oslovit a na která témata se ještě potřebujeme zaměřit. Jak podotýká sám Russel, je velkým štěstím, pokud se výzkumníkům podaří splnit aspoň polovinu úkolů, které si zadali.

Dalším typem jsou „notes“, čili poznámky. Ty už nejsou pouze instrumentem, ale měly by již obsahovat určitou analýzu. Jsou to poznámky, které se týkají různých situací v terénu, které je například potřeba více rozepsat s ohledem na kontext, kde se udály. Osobně jsem tyto poznámky zapisoval přímo do notebooku, a to při přepisu „jottings“ nebo v menší míře deníku. Tyto přepisy jsem absolvoval každý večer a trvaly většinou 1-2 hodiny. Přidáváním „notes“ do přepisů data postupně získávala analytickou hloubku a perspektivu.⁵⁴

Samozřejmě tyto přepisy jsou již určitou interpretací toho, o co se konkrétně v terénu zajímáme. Nejsou čistým přepisem reality. Neinterpretovaná realita, která by jen čekala na přepsání, bohužel neexistuje.⁵⁵ Martin Soukup zmiňuje také „záznam v hlavě“. To jsou nepsané poznámky, vzpomínky, informace, dojmy, pocity a nálady, které jsou neoddělitelnou součástí terénních zkušeností a které ovlivňují to, jakým způsobem data interpretujeme a hodnotíme je.⁵⁶

Přesně definovat metodologický rámec etnografické práce je poměrně náročné, protože se jedná o disciplínu, která je často intuitivní, závislá na konkrétních situacích v terénu. Avšak rozhovory, zúčastněné pozorování a různé typy zápisků jsou pro antropologa klíčové. I když psaní zápisků může vyhovovat každému jinak a každý si

⁵⁴ BERNARD, H. *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. 5th ed. Lanham: AltaMira, c2011, strana 291 - 306

⁵⁵ ŠVARÍČEK, Roman a Klára ŠEĐOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014, strana 120

⁵⁶ SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. 1. vyd. V Praze: Karolinum, 2014., strana 90

může najít svůj způsob, který mu v terénu nejlépe vyhovuje. Často člověk nemá prostor přepisovat zápisky do notebooku, některé rozhovory končí dřív, než by si výzkumník přál, zúčastněné pozorování může vést do slepé uličky.

Po návratu z terénu jsme získaná data dále analyzovali. Pro analýzu dat byl určen základní rámec, společný všem výzkumníkům. Ten spočíval ve využití specializovaného softwaru Atlas.ti, který umožňuje přehledné otevřené kódování, kterého jsme využívali. V tomto softwaru se vytváří přehledný seznam kódů, čímž se práce zjednodušuje. Samozřejmě za vás specializovaný software neprovede analýzu, nenapoví vám, jaké kódy použít, ale značně práci ulehčuje tím způsobem, že jedním klikem si můžete zobrazit, které úryvky konkrétní kód obsahuje a kterých participantů se týká. U otevřeného kódování se přidružují k určitým částem textu kódy, které je nějakým způsobem vystihují. Jedná se o primární interpretaci, kdy části textu, týkající se různých participantů, sdružujeme pod jednotlivé kódy. Kódování umožňuje detailní práci s textem, pomáhá nám rozkrývat významy, které nejsou prvotně vůbec zjevné. Tvoříme základní slovník toho, co jsme v terénu zjistili. Po okódování všech rozhovorů, ale také terénního deníku, přichází na řadu kategorizace. Kódy sdružujeme do konkrétních kategorií, a to na základě podobností, nebo vnitřních souvislostí.⁵⁷ Cílem kategorizace je syntetizovat, organizovat velký počet dat a seskupit je do nových směrů.⁵⁸ Na základě vzniklých kategorií jsme vytvářeli myšlenkové mapy. Myšlenkové mapy skvěle vizualizují kategorie, napomáhají hledání vztahů mezi jednotlivými tématy a jsou neocenitelným pomocníkem. Napomáhají se „ponořit“ do výzkumu, do získaných dat a přemýšlet nad nimi v různých souvislostech a zejména strukturovat každou kategorii. Myšlenková mapa nezaznamenává získaná data lineárně, ale umožňuje kreativní přístup k danému tématu.

Na základě vytvořených myšlenkových map započalo psaní práce, která bude součástí monografie vydané na základě projektu a kde budou také kapitoly zabývající se lokalitami našich kolegů. Samozřejmě stejná data využívám také při psaní této diplomové práce, i když se zaměřuji na jiná témata, než jaká jsme s kolegyní Barborou Viktorovou využili v kapitole určenou pro *knihu*. Tuto diplomovou práci jsem se rozhodl koncipovat odlišným způsobem, i když některá témata se samozřejmě

⁵⁷ ŠVARÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014, strana 220 - 222

⁵⁸ CHARMAZ, Kathy. *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. London :: Sage Publications, 2006, strana 60

překrývají. Ani v jedné ze studií nelze opomenout například téma migrace. Avšak celkově se v této práci chci zaměřit na reflexivní antropologii.

V metodologické části se většinou uvádí také počet participantů a celkový počet zaznamenaných rozhovorů. Je to běžná praxe při psaní bakalářských a diplomových prací. Avšak u etnografického výzkumu je náročnější přesněji specifikovat přesný počet participantů, s ohledem na to, kolik obyvatel ve Lhotě žije. Rozhovory byly různého charakteru, některé trvaly například 3 hodiny, jiné zase 5 minut. Nelze však říct, že ten delší je automaticky kvalitnější. Při krátkých rozhovorech jsme často zjistili velmi zajímavé věci, které nám na určitou problematiku umožnily opět nahlížet z jiné perspektivy. Rozhovory se konaly jak v domácnostech, tak na ulici, v kostele, před obchodem nebo také v autobusech. I přesto jsme měli snahu si většinu rozhovorů zaznamenat do tabulky, kde jsme měli znázorněno, s kolika jsme mluvili muži, s kolika ženami a v jakém věku. Tím jsme chtěli docílit toho, aby nebyla data získávána například pouze od mužů středního věku. S odstupem si však myslím, že mnoho rozhovorů jsme do této tabulky nezaznamenali, protože byly třeba kratšího charakteru, nebyly plánované a zapsali jsme je rovnou do terénního deníku. Pokud bych však měl udat číslo, rozhovorů proběhlo minimálně 100, pravděpodobně však více, a to jak s muži, tak se ženami, různých věkových skupin. Ohled jsme brali také na to, kdo měl zkušenost s migrací (což byla většina) a také na to, jakého byli vyznání (ve Lhotě v době výzkumu byly 3 skupiny, hlásící se k různým vyznáním).

V terénu jsem strávil dohromady něco okolo 9 týdnů, a to v průběhu let 2014 a 2015. Pro názornost jsem připojil přehlednou tabulku.

1 týden, červen 2014	Michal - seznámení s terénem
3 týdny, červenec - srpen 2014	Michal, Barbora - terénní výzkum
2 týdny, říjen 2014	Michal, Barbora - terénní výzkum
3 dny, květen 2015	Michal, Barbora - návštěva, terénní výzkum
2 týdny, srpen 2015	Michal, Barbora - terénní výzkum

Přehled pobytů v terénu

3.3. Terén

Pro každou etnografickou práci je samozřejmě nutné vydat se do „terénu“, ten však může nabývat mnoha rozličných podob. V současnosti by neměl být terén chápán a zúžen pouze lokálně, jako striktně teritoriálně vymezená jednotka. Prostorová uspořádání, která by byla „izolanty“ určitých kultur, obecně myšlenka určitých ohraničených kulturních areálů, které lze zkoumat nezávisle na okolí, jsou dnes již v antropologii překonané představy. Místo výzkumu by tedy nemělo být zachycováno ve smyslu prostorových nebo kulturních souřadnic, ale ve smyslu pole našeho tázání.⁵⁹ Za zajímavý příklad považuji v současnosti terén ve virtuálních prostorech, kterými se zabývá „virtuální etnografie“, nebo také „kyberetnografie“ apod. Tento přístup je založen na myšlence, že současný technologický pokrok dává za vznik novým sociálním světům, jež fungují vedle „běžné“ sociální reality, a to na „síti“, a tudíž je lze odděleně zkoumat.⁶⁰

Zajímavým náhledem na etnografický terén nabízí také teorie Marcuse, a to „multi-sited ethnography“, do češtiny přeloženo jako vícemístná⁶¹ nebo také multi-lokální etnografie.⁶² Tato teorie poukazuje na to, že výzkum by neměl být prováděn pouze v jedné lokalitě, ale na vícero místech, pokud bereme v potaz jejich vzájemné propojení. Tento náhled upouští od exotického zkoumání „jinakosti“ a zaměřuje se na studium současně propojeného světa (ať už v podobě procesů migrace lidí, produkce a spotřeby, nebo také přenosu diskurzů prostřednictvím vědeckých sítí, médií).⁶³ Tímto přístupem se řídil například Bob Kuřík v knize „Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi, v kapitole Prosvítit výzkum: geopolitika a etnografie v proměnlivém světě“. Terénní výzkum mladý antropolog neprováděl na jednom místě, ale řídil se poučkou „follow the people“, neboli volně přeloženo „následuj lidi“. Ve výsledku zkoumal konkrétní fenomén na mnoha místech, jeho terén byl určován polem jeho tázání, nikoliv jasně

⁵⁹ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 13 - 16

⁶⁰ DLOUHÁ, Marie. *Nová etnografie? "Virtuální etnografická procházka" jako příklad vedení etnografického výzkumu v době internetu* [online]. 2012, strana 169 - 176

⁶¹ SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. 1. vyd. V Praze: Karolinum, 2014., strana 71

⁶² TOŠNER, Michal. Průmysl sociální vyloučení. *Antropowebzin* [online]. 2010, (1), [cit. 2016-03-26], strana 17

⁶³ TOŠNER, Michal. Postmoderní a kritická antropologie. *Antropowebzin* [online]. 2008, [cit. 2016-03-20], strana strana 39

teritoriálně vymezenou jednotkou. Autor jasně vycházel z principů vícemístné etnografie.

Má terénní práce sice spočívala v pobytu v jedné konkrétní lokalitě, ale uvědomuji si, že se nejedná o kulturně uzavřenou jednotku. Obrovský vliv na terén má například migrace, která Lhotu propojuje s městy v Anglii a má jasný dopad na lokalitu. Rozsah mého výzkumu bohužel neumožnil provádět jej také v jiných zemích, ale vícemístnou etnografií považuji za velmi inspirativní a částečně se jí chci věnovat i v této diplomové práci. O transnacionálních prostorech a překračování vymezených teritoriálních jednotek budeme v této práci konkrétně hovořit v kapitole „Migrace“.

3.4. Pozice výzkumníka

Známá poučka zní, že výzkumník v terénu nesbírá data, jako by to byla pomyslná jablka ze stromu. Představa, že v klidu domova si připravíme základní témata, která chceme dostatečně saturovat daty nasbíranými v terénu, neodpovídá povětšinou reálné antropologické praxi. Výzkumník se během výzkumu stává součástí lokality, ve které působí. Naše názory, postoje a přístup k lidem, naše subjektivita, to vše utváří zážitky a samozřejmě pocity získané z terénu. Terén není „magickým“ místem, který je odtržen od vlivů zbylého světa a reality, ale je utvářen také námi, výzkumníky samotnými, a to tím, že o něm píšeme a definujeme jej, nějakým způsobem kolem něj stavíme mantinely a ohraničujeme si jej pro účely našeho výzkumu. Terén je dynamický, proměnlivý, není pasivním polem, ve kterém si naplňujeme přesně a konkrétně sběr specifických dat. Terén je tvořen našimi vztahy a ovlivňuje zpětně také naše vlastní životy.⁶⁴ Etnograf, jak uvádí Tereza Stöckelová, není robotem, který jednoduše přijímá data, ale spíše je osobou, která je součástí kreativního procesu, jež sama autorka nazývá „etnografováním“. To v sobě zahrnuje tvorbu dat, reflexivitu, styl našeho psaní, ale také již zmiňované vztahy s lidmi z dané komunity.⁶⁵ Výzkumník by si měl být celou dobu tohoto procesu vědom, že ovlivňuje své okolí a zpětně je také svým okolím (terénem) ovlivňován. Skvěle tuto situaci popisuje socioložka Kateřina Nedbálková,⁶⁶ která pobyt v terénu přirovnává k situaci, kdy jednou rukou zaznamenáváme události, situace a vazby v terénu, a druhou rukou nás terén konstituuje jakožto výzkumníky. Pokud píšeme o terénu, píšeme také o sobě samotných. Poměrně vtipně tuto situaci popisuje Nedbálková s odkazem na dialog z amerického seriálu Simpsonovi, kde postava dědy Simpsonsa vypráví: „Pěstoval jsem brambory. Celou dobu jsem si to myslel, ale nakonec se ukázalo, že ty brambory pěstovaly spíš mě.“⁶⁷ Naše práce by měla být protkána tímto uvědoměním, aby výsledky našeho bádání byly dostatečně validní. Představa antropologa jakožto odborníka, který je schopen podat přesný popis

⁶⁴ ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014, strana 113

⁶⁵ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 7

⁶⁶ ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014, strana 112

⁶⁷ ŠVAŘÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014, strana 112

zkoumané lokality, a to ještě lépe než samotní lidé z lokality, je v současnosti již překonána.

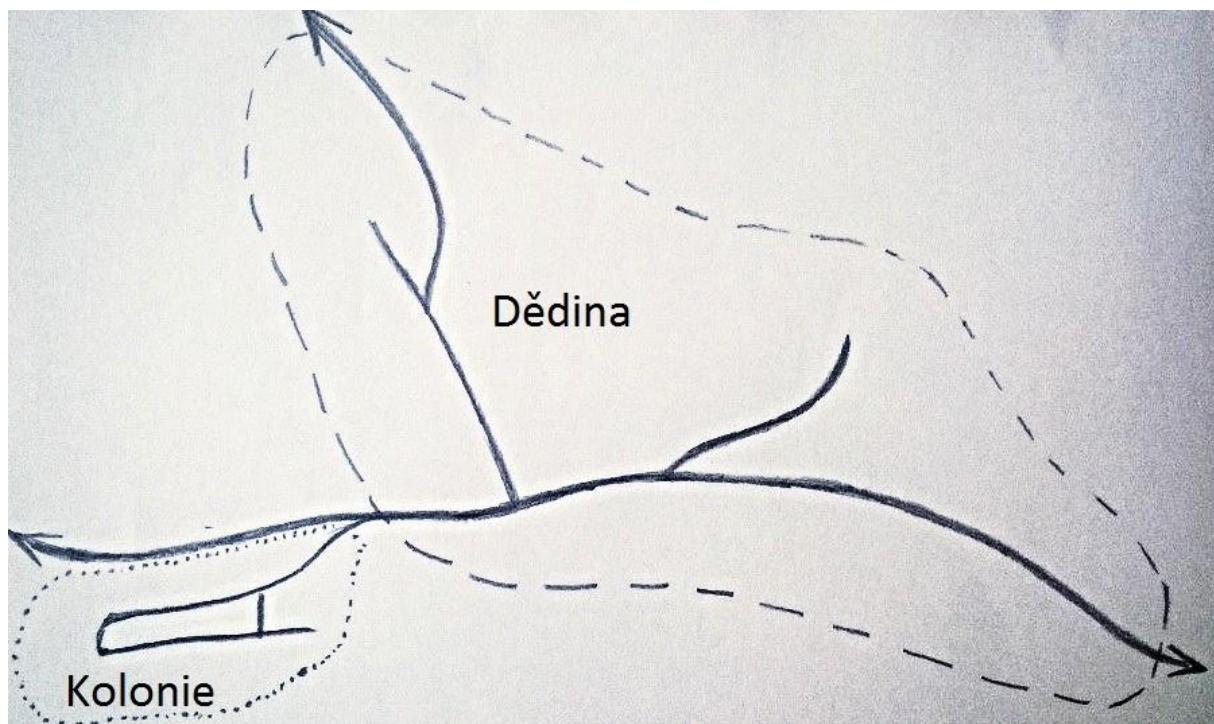
4. VÝZKUMNÝ TERÉN

4.1. Popis Lhoty

Lokalitu, která mi byla určena již na počátku výzkumného projektu, nazývám v celém textu, z důvodu anonymizace, Lhota. Lhota se nachází v regionu Spiš na východním Slovensku. Jedná se o obec, která má zhruba 3 tisíce obyvatel, z čehož jsou okolo 2 tisíc Romové.⁶⁸ Lhota je historicky až do současnosti rozdělena na dvě části, a to na *dědinu* a *kolonii*, které jsou od sebe vzdáleny zhruba 250 metrů a dělí je hlavní silnice. Rozhodl jsem se využívat v textu rozdělení na *kolonii* a *dědinu*, které pochází od participantů výzkumu, jedná se tedy o emické termíny. V textu je budu pro jejich emickou povahu označovat kurzívou, což tak budu pro přehlednost činit i u dalších termínů, které přebírám přímo od participantů.

Hlavní tepnu, která spojuje *kolonii* s *dědinou*, tvoří dlážděný chodník. Ten se táhne po jedné straně hlavní silnice. *Kolonie* je z historického hlediska (dle výpovědí participantů a informací obsažených v kronice) spjata již od 20. let 20. století s Romy. Také v současnosti je *kolonie* a *dědina* diferenciovaná na základě etnického klíče. Ovšem u *dědiny* se situace proměňuje a začíná zde žít více Romů. Ziskem ekonomického a sociálního kapitálu získávají Romové možnost kupovat domy na *dědině* a žít zde. *Kolonie* je stále etnicky homogenní. V imaginaci většiny našich participantů převládá jasně rozdělení na *kolonii* a *dědinu*. A to nejen v otázce etnicity, ale také na symbolické úrovni – ve výpovědích participantů se s oběma lokalitami pojí rozdílné připsané kvality. *Kolonie* je lidmi z *dědiny* (včetně Romů) popisována jako divoká, hlučná, zaostalejší. Zatímco *dědina* je vnímána jako klidná, tichá, celkově se pojí s vyšším sociálním statutem, než je tomu na *kolonii*.

⁶⁸ Tyto počty se liší na základě zdrojů, které tyto údaje poskytují. Oficiální stránky obce uvádějí jiné číslo, než mi bylo řečeno osobně při návštěvě starosty.

Nákres Lhoty, se znázorněním rozdělení kolonie a dědiny

Pro obě části je typický proces proměny a transformace. Změna Lhoty byla zmiňována všemi participanty, a to jak Romy, tak také ne-Romy. Tato změna je ve výpovědích spojována zejména s migrací a také vlivem náboženství, konkrétně letničních hnutí. Roli v této proměně hraje rozhodně více faktorů, ale já se zaměřím na tyto nejčastěji artikulované a deklarované. Fakticky byla proměna zmiňována nejčastěji s odkazem na proměnu úrovně obydlí. Dřevěné *chyšky*⁶⁹ jsou nahrazeny zděnými domy. Změna se týká také vnitřní proměny místních obyvatel. Lhota je i lidmi, kteří zde nežijí, často vyzdvihována na základě toho, že v minulosti zde údajně byla velmi vysoká kriminalita a *nedobří* Romové. Několik participantů mi tvrdilo, že kdybych do *kolonie* přišel před deseti lety, určitě bych *měl problémy*, protože jsem *gadžo*⁷⁰, *bílý*. Jestli tomu tak opravdu je, nebo je tato dichotomie výsledkem zvýraznění a utvrzení současné změny, si nedovolím odhadovat. Avšak tato proměna mi byla potvrzena také policisty a pracovníky na úřadě ve Spišské Nové vsi. O proměně obyvatel i obydlí se budu zmiňovat především v kapitolách Migrace a Náboženství.

⁶⁹ Označení pro dřevěné chatrče. Většinou se jedná stavení s jednou místností, ve které žije větší počet lidí.

⁷⁰ Běžné označení pro ne-Roma mezi lhotskými Romy.

4.2. Kolonie

V této části zaměřím na konkrétní rozdíly mezi *kolonií* a *dědinou*, a to jejich popisem. Rozdíly mezi těmito částmi jsou také v šíři nabízených služeb a vzdělávacích institucí, ale také obecně v jejich infrastruktuře.

Na *kolonii* žije přibližně 2500 lidí. V létě bylo na *kolonii* poměrně živo, protože spousta rodin přijela na *kolonii* na návštěvu. To byl velký rozdíl oproti pobytu v říjnu, kdy *kolonie* byla nejen pocitově, ale fakticky méně obydlená, poněvadž se mnoho rodin vrátilo do Anglie, kam mnoho lidí z Lhoty migruje.

Co se týče rozvoje infrastruktury na *kolonii* a zájmu tuto infrastrukturu vylepšovat, je v této spojitosti participanty zmiňován především současný starosta, který je Rom. Během působení tohoto starosty byla na *kolonii* vybudována betonová cesta namísto prašné. Také bylo vybudované oplocené betonové hřiště na fotbal. Na *dědině* zařídil starosta výstavbu plotu okolo místního hřbitova. Chodník spojující *kolonii* a *dědinu* byl také vydlážděn. Avšak participanty nejvíce kvitovali právě zpevnění cesty na *kolonii*, poněvadž prašná cesta byla velmi nevyhovující. Když napršelo, měli ihned zabláčené boty a kalhoty, což nelibě nesli obyvatelé na *dědině*. Pokud se Romové vydali na *dědinu*, například do kostela nebo do obchodu, byli ne-Romy stigmatizováni na základě toho, že byli špinaví od bahna. Většina staveb na *kolonii* je v současnosti zděných, *chyšky* byly při naší poslední návštěvě asi čtyři. Většina nových domů však není omítnutých, některým chybí dodělaná střecha. Spoustu domů je také v současnosti prázdných, poněvadž jejich majitelé se nacházejí v Anglii a teprve do budoucna plánují návrat do Lhoty, které vystavěli v letních měsících, nebo jejich stavbu zajišťují rodinní příslušníci zůstávající ve Lhotě. Některé domy jsou dvoupatrové, poměrně velké, zatímco jiné jednopatrové, jednogeneační. Stavení na *kolonii* jsou velmi různorodá, je náročné najít jednotný vzorec ve způsobu výstavby daných domů. Zajímavé je, že většina domů je postavena svépomocí, čili bez stavebních firem. Místní Romové jsou velmi pyšní na to, že si domy postavili *vlastníma rukama* a velmi často to při interakci zdůrazňovali. Domy jsou stavěny v blízkosti domů ostatních členů rodiny, pokud to prostor umožňuje.

Na *kolonii* jsou také tři bytové domy, které byly vystaveny v 80. letech 20. století. V současnosti v nich není napojena voda. Obyvatelé využívají suché záchody, které jsou vystaveny za budovami. Obyvatelé bytovky si musí pro vodu docházet zhruba 150

metrů ke studně, které jsou na *kolonii* dvě. Na kolonii je sice vybudována kanalizace, v současnosti na ni však není napojen přívod vody. Vodu, pouze užitkovou, tedy lidé získávají právě ze studen. Mnoho domácností si však zřídilo vlastní studny, tudíž mají k dispozici také funkční koupelny. Lidé bydlící v bytovkách jsou ostatními Romy vnímání poměrně negativně, je jim připisován velmi nízký sociální status.

Kolonie je osvětlena veřejnými lampami, většina domácností také disponuje elektřinou. Není zde veden plyn, proto obyvatelé v zimě topí tuhým palivem v kamnech. Na *kolonii* se nachází dva obchody se smíšeným zbožím, které vlastní místní romští podnikatelé. Dále se zde v roce 2015 otevřely dva fastfoody, jeden z nich místní označují jako *chicken*, je přímo v domě a prodávají se zde hranolky, kebaby a hamburgery. Další fastfood byl zřízen před jednou z bytovek, a to v karavanu. Zde měli v nabídce hamburgery.

4.3. *Dědina*

Dědina je rozlehlejší než *kolonie* a žije zde také méně lidí. Počet obyvatel zde činí zhruba 500. Působí dojem typické vesnické zástavby, jednotlivé domy jsou odděleny plotem a každý disponuje buď větší, nebo menší zahrádkou (zatímco na *kolonii* jsme zahrady napočítali pouze dvě). Jedná se většinou o starší domy, které odpovídají způsobu staveb domů na vesnici. Většina z nich je dvoupatrových, všechny jsou omítnuté. Nachází se zde také jeden bytový dům, ten je však v současnosti zcela prázdný a nikdo v něm nežije. *Dědina* je zcela elektrifikována, je zde veden také plynovod. Voda na *dědině* není stejně jako na *kolonii* pitná, ale pouze užitková. Proto si obyvatelé *dědiny* pitnou vodu kupují v PET lahvích v obchodě.

V současnosti se mění etnické složení *dědiny* a rozdělení mezi *dědinou* a *kolonií* na základě etnicity se rozostřuje. Mnoho ne-Romů se z *dědiny* stěhuje do větších měst a zůstávají tu především starousedlíci. Mladí ne-Romové cestují za prací mimo region východního Slovenska, který nenabízí příliš pracovních příležitostí. Ne-Romové, se kterými jsme měli možnost vést rozhovor, nám většinou tvrdili, že se chtějí také odstěhovat. Jednalo se spíše o jedince starší 50 let. Netvrdili nám, že by důvodem k odstěhování byli Romové a jejich stěhování do *dědiny*, ale zdůrazňovali smutek po dětech a vnoučatech. Také zmiňovali přílišnou náročnost, s jakou musí pečovat o dům. Mnoho ne-Romů se rozhodlo prodat své domy Romům, což je také důvod, proč už v nynějších dnech žije na *dědině* poměrně velké množství Romů. Počet se zvýšil i během období mezi lety 2014 a 2015, kdy jsme při výzkumu v roce 2015 zjistili, že mnoho domů, ve kterých žili ne-Romové ještě v roce 2014, jsou již nyní majetkem Romů. Ti buď domy po ne-Romech rekonstruují, nebo je bourají a staví domy nové. Setkali jsme se na *dědině* s oběma variantami, ale častější je rekonstrukce domu stávajícího než výstavba nového.

Většina služeb a institucí se nachází na *dědině*. Jsou zde dva obchody se smíšeným zbožím. Větší obchod u hlavní cesty je svou polohou určitou spojnicí mezi *kolonií* a *dědinou*, protože se nachází na začátku *dědiny*, na straně, kde vede chodník z *kolonie*. Tento obchod je v prvním patře dvoupatrového domu. V druhém patře budovy je místní *krčma*. Obchod nabízí nejširší škálu zboží od potravin, alkoholu, cigaret až po domácí potřeby. V *krčmě* jsou dva hrací automaty a prodává se zde točené pivo a cigarety. Je zde možné zakoupit tvrdý alkohol, žvýkačky a další zboží, které je běžně prodáváno

v hostincích. Položky jsou však dražší, než v obchodě se smíšeným zbožím. Druhý obchod se nachází přímo v přízemí domu na *dědině* a vlastní jej ne-Romka, která v tomto domě také bydlí.

V *dědině* jsou dvě mateřské školy a jedna škola základní. Nachází se zde také elokované pracoviště střední školy lesnické. Jedna z mateřských škol spadá přímo pod základní školu, v této školce je také nultý ročník. Nachází se v budově bývalé hasičské zbrojnice. Druhá samostatná mateřská škola se nachází také na začátku *dědiny* naproti obchodu a *krčmě*. Základní škola se nachází až na konci *dědiny* po straně hlavní cesty. Všechny instituce navštěvují v drtivém počtu zejména Romové. Ne-Romové volí pro své děti vzdělávací instituce nacházející se mimo Lhotu, pravděpodobně ze strachu klesající kvality výuky na základní škole ve Lhotě.

	<i>Kolonie</i>	<i>Dědina</i>
<i>počet obyvatel</i>	cca 2500	cca 500
<i>občanská vybavenost</i>	2x obchod se smíšeným zbožím 2x rychlé občerstvení oplocené sportovní hřiště amfiteátr	2x obchod se smíšeným zbožím 2x autobusová zastávka obecní úřad komunitní centrum 2x mateřská škola základní škola střední škola kostel kulturní dům fotbalové hřiště hospoda pošta hřbitov hasičská zbrojnice

Přehled občanské vybavenosti kolonie a dědiny

4.4. Historie

Informace o historii a historickém podvědomí jsme čerpali především z výpovědí participantů. Ti se ve svých výpovědích zaměřovali zejména na období před rokem 1989, čili na období před nástupem demokracie. Tématizovali období socialismu a jeho vlivu na jejich každodenní život. Dalším obdobím, o kterém participanté vypovídali, byl rok 2004. V tuto dobu započala ve větší míře migrace do Anglie. Bohužel se nám nepodařilo více zjistit o historii právě mezi lety 1989 až 2004. Participanté buď o této době nechtěli vůbec mluvit, zároveň je pravdou, že jsme se na toto období příliš nezaměřovali. Považuji to za chybu, kterou jsem si uvědomil až „v teple domova“. Na druhou stranu toto období nebylo ani z pozic participantů nějakým způsobem rozebíráno, někteří zaměňovali rok 1989 za 1999 a období migrace spojovali především se změnou režimu. Přistoupili jsme s kolegyní na tento jejich interpretační rámec historie a v rámci rozhovorů jsme jej téměř neproblematizovali. Přijali jsme koncepty a interpretace samotných participantů. To jsme si uvědomili až při zpracovávání a analýze dat, při které jsme naráželi na spoustu dílčích nedostatků, které jsme při výzkumu nebrali dostatečně v potaz.

V rámci výzkumu jsme se tedy zaměřili na vnímání historie před rokem 1989 a pak až na počátek migrace, tedy na rok 2004. Vzniklou „mezeru“ mezi lety 1989 a 2004 jsme si v rámci výzkumného šetření vůbec neuvědomili

Starší participanté, pamětníci období socialismu, jej spojovali zejména s odlišnými finančními možnostmi a pracovními podmínkami. Kvitovali, že do roku 1989 chodil každý do práce, přičemž nejčastěji zaměstnání nacházeli v JRD (Jednotné rolnické družstvo), které participanté pojmenovávali jako *štátné majetky*. Také pracovní spolupracovali s ne-Romy, výměnou za naturálie. Za odvedenou práci získali třeba pytel brambor, chleba a další potraviny. V současnosti mají tito pamětníci pocit, že peněz je méně, než kdysi. To je umocněno také zavedením evropské měny na Slovensku. Po zavedení eura je dle participantů finanční situace ještě náročnější, než když se platilo slovenskými korunami.

Období počátku 21. století se nese ve znamení proměny Lhoty. Tu participanté spojují především s migrací, se změnou životního standardu, s výstavbou nových domů. O tomto tématu více pojednávám v samostatné kapitole Migrace.

Dalším zdrojem historického bádání byla místní kronika. Tu mi místní starosta umožnil pročitat si v jeho kanceláři na obecním úřadě. Kronika začala být zpracovávána v 60. letech 20. století, na základě zasedání Místního mezinárodní výboru (MNV).

Co se týká Romů, zmínka se tedy objevuje zpětně, a to konkrétně k 30. letům 20. století. V té době začala vznikat „cigánská osada“, která čítala 117 lidí. Bydleli v dřevěných chatrčích a dle údajů z kroniky byli zaostalí, nečistotní a negramotní. O Romech se obecně v kronice referuje jakožto o „cigánech“, což odpovídá slovníku využívaném během 20. století, s důrazem na jejich vzdělanost a možnosti vzdělávání. Ve 30. letech byla na *dědině* vytvořena třída pouze pro romské děti, a sice v opuštěné domácnosti. Ta ukončila svou činnost po 2. světové válce, kdy německé vojsko spálilo nábytek z této třídy. I v dalších letech se kronika zmiňuje o Romech výhradně ve spojitosti s institucionálním vzděláváním, což bylo poměrně běžné a častým nástrojem v éře socialismu. V 50. letech byl ředitelem základní školy člověk, který se velmi angažoval ve vzdělávání Romů. V 60. letech bylo ožehavým tématem ve Lhotě, jak vyřešit „romskou otázku“, protože počet Romů v obci stoupal. Řešení bylo opět hledáno ve vzdělávání a v různých kurzech, například v kurzech vaření pro romské ženy. Konkrétně kurz vaření nesl poměrně vznešený název, netající se velkými cíli: „Odstraňujeme kulturní a sociální zaostalost občanů cigánského původu.“ O úspěšnosti těchto programů se kronika nezmiňuje. V 70. letech bylo na místní základní škole 234 žáků, z toho 165 Romů.

Od roku 1989 až do roku 2007 nebyla kronika vůbec vedena. Informace o tomto období byly tedy do kroniky zaznamenávány zpětně. O Romech se dovídáme pouze to, že v roce 1989 byly na *kolonii* postaveny bytové domy, poté co během začátku nového tisíciletí začala masová migrace.

5. VSTUP DO TERÉNU

5.1. První pobyt

Lhotu jsem poprvé navštívil během měsíce června v roce 2014. Neměl jsem předem domluvené ubytování, ani jsem ve Lhotě nikoho neznal. Společně s řešiteli projektu (Jaroslav Šotola a Mario Rodríguez Polo) jsme předpokládali, že mi pomůže místní romský starosta. Doufal jsem, že mě odkáže na někoho, kdo by byl ochotný mě dlouhodobě ubytovat, nebo mě ubytuje u sebe sám. Předem danou podmínkou bylo, a ta byla stejná pro všechny participanty výzkumu, abych mohl bydlet u romské rodiny a podílet se na jejím každodenním životě. Bohužel se mi toto ubytování během prvního třídního pobytu nepodařilo zajistit. Starosta mi však domluvil bydlení u místního sociálního pracovníka, ne-Roma, žijícího s Romkou. Toto řešení ovšem bylo pouze provizorní a již ze začátku mě dotyčný sociální pracovník Martin⁷¹ informoval, že mě nebude moci ubytovat na celý měsíc, jak jsem plánoval v srpnu. Prostory domácnosti u Martina také příliš neodpovídaly mým představám. Přál jsem si samostatnou místnost, kvůli klidu pro psaní a přepisování terénního deníku a také pro klid v rámci osobní psychohygieny. Během tří dní jsem u Martina bydlel v obývacím pokoji, ve kterém jsem byl hlavně „atrakcí“ pro Martinovy děti. Ty se mě neustále zvědavě vyptávaly, co si zapisuju do deníku, odkud jsem, proč jsem přijel, jestli umím romsky a podobně. Také jsem měl pocit, že Martinova žena z mé přítomnosti není příliš nadšená a že Martin mě do domácnosti přijal i přes její neochotu. I přes náročnější podmínky jsem byl za možnost ubytování Martinovi velmi vděčný, poněvadž jiné ubytování se mi stále nedařilo nalézt. Většina oslovených lidí mě odmítala kvůli nedostatku místa v domě nebo nutnosti se starat o ostatní členy rodiny.⁷² Zpětně si uvědomuji, že jsem byl pro místní naprosto cizím člověkem, nikdo mě neznal. Člověk, který k vám nečekaně přijde s dotazem, zdali u vás může měsíc bydlet, musí působit opravdu zvláště. O tomto tématu pojednává Martin Soukup, který cituje autora Nigel Barleyho z knihy *Not a hazardous sport*. Barley popisuje antropologa jako člověka, který přijde do lokality bez pozvání, se spoustou hloupých dotazů a aby toho nebylo málo, ze začátku si ani není

⁷¹ Jméno bylo kvůli zachování anonymity změněno. To se týká i všech ostatních jmen v této práci.

⁷² Za ubytování jsem nabízel finanční kompenzaci.

pořádně jistý, co chce vlastně zjistit.⁷³ Původně jsem předpokládal, že jenom fakt, že za ubytování nabízím finanční kompenzaci, bude dostatečný. Obávám místních se však zpětně vůbec nedivím a již mě nepřekvapují. Sám si nejsem jist, jak bych se v takové situaci zachoval a zda bych byl ochoten ubytovat u sebe doma naprosto neznámého člověka.

I přes tato odmítání jsem během prvního pobytu navazoval první kontakty ve Lhotě, a to jak na *dědině*, tak také v *kolonii*. Většina lidí se mnou započala konverzovat jako první, pravděpodobně zejména ze zvědavosti. Hlavně na *kolonii*, kde mnoho lidí sedávalo před domy, procházelo se, což na *dědině* není tak běžné. Obyvatelé se mě vyptávali, proč jsem do Lhoty přijel a na jak dlouho. Mnoho lidí si mě zprvu spojovalo se sociálním pracovníkem, někteří ne-Romové si mysleli, že zjišťuji, zdali bude možné v obci vystavět nový vodovod. Tato nevyjasněnost mé role v terénu často ústila také v to, že se mě místní Romové ptali, jestli jim nemohu finančně výpomoci. Otázek ohledně zapůjčení financí jsem dostal nespočet. Ty pravděpodobně pramenily z vyššího sociální postavení, které u mě předpokládali. Jsem ne-Rom z České republiky, která je ve Lhotě spjata s představou lepší ekonomické situace a prosperity, než jaká panuje na východním Slovensku. Vždy jsem trpělivě vysvětloval, že peníze, které mám, nejsou mé, ale univerzity, což byla pravda. Až během dalších pobytů se mi dařilo mou roli lépe vyjasňovat. Peníze jsem nikdy nepůjčoval, vždy s vysvětlením proč. Moje role se časem ve Lhotě vyjasnila, lidé už mě znali a tyto dotazy postupně ustaly.

Musím konstatovat, že první pobyt, který trval tři dny, pro mě byl velmi vyčerpávající a nejnáročnější ze všech. Často jsem zvažoval, jestli ve výzkumu vůbec pokračovat. Setkal jsem se zblízka s chudobou a způsobem života, jaký jsem do té doby nezažil, a který byl vzdálený mému „středostavovskému“ původu. Také jsem zažíval pocity smutku, způsobené odloučením od přítelkyně, která byla také součástí výzkumného týmu a trávila první dny v jiné, jí určené lokalitě. Během období těchto prvních tří dnů jsem zažil určitou formu kulturního šoku a bylo pro mě náročné vyrovnat se se změnou prostředí, což ústilo v pocity zmaru a únavy.

Kulturní šok nastává v situacích, kdy se nacházíte v doposud neznámém prostředí. V tom se neorientujete, nemůžete v něm využít dosud navyklé kulturní kompetence. Seznamujete se s novými podmínkami a také s vzorci chování, které mohou být odlišné

⁷³ SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. 1. vyd. V Praze: Karolinum, 2014, strana 203

od společnosti, ve které je antropolog socializován. Mezi symptomy kulturního šoku spadá stesk po domově, velká potřeba spánku, ztráta schopnosti pracovat efektivně, pocit beznaděje a další.⁷⁴ První tři dny jsem v menší míře zažíval všechny z těchto symptomů. I přes krátce strávenou dobu v lokalitě jsem často volil možnost delších procházek do blízké přírody, abych si mohl, pokud budu upřímný, odpočinout od místních lidí.

Výhoda spočívala v tom, že jsem mohl být neustále v kontaktu se zbylými členy výzkumného týmu, kteří v té době byli také na Slovensku. Využíval jsem mobilní telefon, ale také sociální síť Facebook. Touto formou jsem měl možnost své pocity „ventilovat“ svým kolegům, z jejichž strany jsem získal potřebnou podporu a také zpětnou vazbu. Možnost kontaktu s ostatními, kteří zažívali obdobné pocity, mi v těchto prvních třech dnech velmi napomohla.

Ubytování se mi nakonec podařilo domluvit těsně před odjezdem z Lhoty⁷⁵ u romské rodiny bydlící na *dědině*. Pro srpnový návrat, hlavní část etnografického výzkumu, jsem měl tedy zajištěno ubytování včetně jídla. Ubytování bylo v technické místnosti, ve které byl kotel, dřez s tekoucí vodou, sporák a rozkládací gauč. Tato místnost měla vlastní vstup a byla tím pádem oddělena od rodiny. To bohužel neodpovídalo původním představám, že bych bydlel přímo v domácnosti, i tak jsem měl však radost, že jsem si ubytování našel aspoň v této podobě.

Při zpětném přemýšlení nad prvním pobytem ve Lhotě mě inspiroval také článek nad od Marka Vavrocha. Autor v článku „Jak v etnografickém výzkumu získat přístup: zkušenosti s romskou populací“⁷⁶ popisuje získávání přístupu v kontextu romské populace“. Autor využívá u získávání přístupu základní metaforu dveří, která mě velmi zaujala. V této metafoře jsou v rámci výzkumu některé dveře (znázorňující přístup k informacím) zamčené, za některými „nic není“, a některé jsou otevřené. Pro výzkum stačí najít ty „správné“ dveře. Tuto metaforu problematizuje například Michele Berger a Martha S. Fieldman.⁷⁷ Ti tvrdí, že tato představa existence dveří, ke kterým jen musíme najít ten „správný“ klíček, je zjednodušující. Pokud přistoupíme na tuto metaforu s dveřmi, musíme si uvědomit, že dveře, které nám připadají zavřené, se

⁷⁴ SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. 1. vyd. V Praze: Karolinum, 2014, strana 85

⁷⁵ A to doslova. Asi 2 hodiny před příjezdem Jaroslava Šotoly, který mě z lokality odvezl.

⁷⁶ VAVROCH, Marek. Jak v etnografickém výzkumu získat přístup: zkušenosti s romskou populací. *Anthropologia Integra*. 2013(4), strana 67 - 75

⁷⁷ FELDMAN, Martha S, Jeannine BELL a Michele Tracy BERGER. *Gaining access: a practical and theoretical guide for qualitative researchers*. Walnut Creek, Calif.: AltaMira Press, c2003, strana 9

můžou otevřít jen při některých situacích a jen pokud víme, jak se zachovat v kontextu dané situace. Pro někoho jsou dveře zamčené, pro jiné otevřené. Každé dveře mohou obsahovat zajímavé informace, ale ne každá informace musí být vždy relevantní pro náš výzkum. Získání přístupu tedy není v tomto náhledu založeno na tom, že na dveře jen zkusíme zaklepat a pak čekáme, zdali se otevřou. Získání přístupu je vždy dynamickým procesem. Důležité je také, že dveře se neotevírají samy, musí je vždy otevřít konkrétní lidé v konkrétních situacích. Získání přístupu je dlouhodobý proces, nejedná se o jednoduchý a jednorázový čin. Z mé perspektivy a zkušenosti mohu podotknout, že získávání přístupu je nikdy nekončící proces a ne vždy dosažitelný. Nelze získat plný přístup ke všem, poněvadž v terénu jde především o interakci s lidmi a vždy se může stát, že s někým si prostě „nesednete“. „Přístup“ je také kategorií, která není měřitelná a v čase je proměnlivá.

Jak ve své stati dále uvádí Marek Vavroch, velmi důležitým aspektem úspěšného získání přístupu je, jakým způsobem svůj pobyt participantům vysvětlujeme při prvním setkání. Pokud tuto problematiku vztáhnou na výzkum ve Lhotě, tak již při setkáních celého týmu, které probíhaly před samotným pobytem, jsme probírali, jak participantům vysvětlit účel našeho pobytu. Nesprávné nebo nedostatečné vysvětlení může vést k tomu, že si cestu k participantům uzavřeme. Proto je nutné výzkum vysvětlovat na jednu stranu participantům pravdivě, ale na druhou stranu také srozumitelně a citlivě. Například informace, že jsem antropolog, by byla pravděpodobně matoucí i pro mnoho lidí mimo Lhotu, protože se v našem prostředí nejedná o příliš etablovanou profesi, u které si okamžitě představíme její náplň. Proto jsem termínu antropolog příliš nevyužíval a nepředstavoval jsem se tak. Avšak vždy jsem všechny informoval, že navštěvuji školu v Olomouci a že studuji na katedře sociologie. Další termín, který jsme se již na týmových poradách rozhodli nevyužívat, byl výzkum. Využití tohoto termínu může v participantech evokovat pocit, že je nevnímáme jako sobě rovné, že se domníváme, že jsou odlišní (z toho důvodu že je třeba je zkoumat), což pro všechny nemusí být příjemné. Proto jsem jednoduše participantům říkal, že mě zajímá, jakým způsobem žijí své každodenní životy. Odkazoval jsem na to, že Romové jsou často spjati s předsudky, které bych mohl svým výzkumem do určité míry nabourat. Další vysvětlení jsem dával do přímé spojitosti s rozsáhlou proměnou Lhoty. Informoval jsem participanty, že mám zájem dokumentovat, jak místní Romové pozvedli své životy. Participanty jsem také vždy seznámil se svým cílem, čímž bylo sepsání závěrečné

studentské práce, na základě stráveného času ve Lhotě. Věřím, že tímto způsobem jsem participanty dostatečně informoval o tom, proč ve Lhotě jsem, a přitom jsem jim nic nezatajil a neporušil jsem etický kodex.

Nesetkal jsem se s žádným přímým odmítnutím, většina lidí se se mnou chtěla podělit o svou životní zkušenost. Proto nelze říci, že bych měl se získáním přístupu jakýkoliv problém. A to i přesto, že Marek Vavroch předpokládá, že přístup k Romskému etniku se řídí mnoha specifiky a obecně je náročný. Já se při svém výzkumu nesetkal se specifickými problémy, což také dokazuje, že nelze o Romech mluvit jako o jednotné, homogenní skupině.

5.2. Druhý pobyt

Do Lhoty jsem se navrátil v srpnu 2014. Tento pobyt měl být hlavním a klíčovým obdobím mého působení v terénu. Při příjezdu jsem byl méně nervózní než při prvním, zejména díky tomu, že už jsem měl domluvené ubytování a už jsem se znal s některými lidmi v terénu. Lhotu jsem poté navštívil ještě několikrát, ale tematiku vstupu do terénu a získání přístupu vztahuji na tyto první dva pobyty.

Během tohoto srpnového pobytu jsem získával další kontakty, vykonal první strukturovanější rozhovory a také se pokoušel o zúčastněné pozorování. Naprosto klíčovým pro výzkum byla druhá polovina srpna, kdy se ke mně připojila Barbora. Ta opustila svou lokalitu, z důvodu obtížného přístupu k participantům. Řešitel projektu Jaroslav Šotola rozhodl, že vzhledem k velikosti Lhoty a jejímu počtu obyvatel, bude vhodnější, aby výzkum pokračoval ve Lhotě ve dvou. Zpětně musím tuto volbu kvitovat, protože to, že jsme se nacházeli v lokalitě ve dvou (ke všemu, když jsme pár) se setkalo s pozitivní odezvou také u obyvatel Lhoty. Ti byli potěšeni, že nejsem ve Lhotě sám, protože se mě často ptali, zdali mám ženu a jestli mi po ní není smutno. Práce ve dvou také napomohla samotnému výzkumu. Co se týče genderu, mnoho žen otevřeněji hovořilo s Barborou, než se mnou, například také o tématu sexuality. Naopak muži se obraceli spíše na mě. Z osobního a zároveň metodologického hlediska jsem již nemusel využívat deník, do kterého bych ventiloval své pocity, protože ty jsme si s Barborou sdělovali navzájem. Také mnoho témat a fenoménů jsme spolu mohli konzultovat, což napomohlo jejich uchopení, v některých případech také pochopení. V tomto textu budu v některých případech využívat ich formy, zejména pokud se jedná o témata, kterým jsem se věnoval zejména já (migrace, náboženství). V obecnější rovině hovořím o výzkumu v množném čísle, protože výzkum od srpna 2014 probíhal ve dvou a byl bych velmi nerad, kdyby osoba Barbory byla v textu upozaděna.

S příjezdem kolegyně také došlo k přestěhování z domácnosti participanta z *dědiny*, a sice směrem na *kolonii*. O participantovi z *dědiny* a jeho rodině v tomto textu téměř nereferuji. Respektuji tak přání participanta, který si nepřál, abych se o něm a jeho rodině v textu zmiňoval.

Na *kolonii* jsme bydleli v samostatném menším domě. Rodina, které dům patřil, v dané době bydlela na *dědině*, kde hlídala dům členů rodiny, kteří tou dobou pobývali v Anglii. Domek je situován na dvorku, kde jsou dohromady dva domy, přičemž jeden

je rozdělen na dvě bytové jednotky. V tomto domě bydlí rodina, tvořena manželem a manželkou, kteří mají 5 dětí, 2 syny a 3 dcery. Jedna z dcer obývá druhou bytovou jednotku s mužem, který se do Lhoty „přiženil“ a dětství strávil v dětském domově. Jedná se o mladý pár, který má v současnosti jedno dítě. Dům obývá také „baba“, matka manželky. Jeden ze synů nám pronajal svůj dům a s manželkou hlídal již zmiňovaný dům na *dědině*, který vlastní rodina z manželčiny strany. Tito lidé, se kterými jsme při bydlení sdíleli společný prostor v podobě dvorku, se stali našimi klíčovými participanty.

5.3. Klíčoví participanti

Původně jsem všechny jedince, se kterými jsem v rámci výzkumu hovořil a které jsem pozoroval, označoval v této práci jako informátory. Tento termín je však v antropologii problematizován, protože toto označení staví informátory do pasivní role. Pojem informátor tvoří z konkrétních lidí objekty, které nám pouze předávají pro nás potřebné informace a podle mého názoru opomíjí jejich vliv na výzkum samotný. Při psaní tohoto textu mi došlo, že tomu tak rozhodně nebylo a že tento pojem je nedostačující a nevystihující pro konkrétní lidi, se kterými jsem navázal ve Lhotě vztah (což znamená se všemi, byť jsem s nimi mluvil třeba jen jednou). Proto jsem se rozhodl využívat termínu participant výzkumu, zkráceně participant, a zpětně jsem v textu tímto termínem nahradil původně použitý pojem informátor. Ten je sice všeobecně v antropologii přijímán, ale jak jsem popsal výše, ne dostačující v rámci etnografického výzkumu. Samotný pojem participant lze také problematizovat, avšak je stále vhodnější než informátor. Rozdělují také klíčové participanty, se kterými jsme navázali bližší vztah. Výše jsem popsal počet participantů, se kterými jsme sdíleli prostor *dvorku*. Ne všichni členové rodiny (v součtu 8 lidí) se stali našimi klíčovými participanty, i když jsme s nimi trávili mnoho času. Za klíčové participanty považuji manželský pár Martina a Evu a také jejich dceru Evku, společně s jejím manželem Tomášem. Ti se nám stali nejbližšími participanty, se kterými jsme navázali rapport. Rapport je již přátelský dlouhodobý vztah, který je utvrzován právě častými interakcemi s participanty.⁷⁸

Martin a Eva mají kolem 40 let, narodili se ve Lhotě a krom několika let, kdy žili v Anglii, zde pobývají celý život. Oba dva chodí do kostela a to vyžadují také od ostatních členů své rodiny. V současnosti ani jeden nepracuje, ale navštěvují v rámci dálkového studia učiliště, jehož elokované pracoviště se nalézá přímo ve Lhotě. Toto studium trvá 3 roky a oba dva věří, že pokud jej zdárně ukončí, napomůže jim to při hledání zaměstnání. Vždy, když si vzpomenu na Martina, tak zejména na jeho neustále dobrou náladu, úsměv na rtech a smysl pro humor. Eva vždy měla hodně starostí s chodem domácnosti, staráním se o děti, vařením a úklidem. Z toho důvodu občas působila velmi unaveně, což bylo podpořeno občasnými bolestmi břicha, které zažívala.

⁷⁸ VAVROCH, Marek. Jak v etnografickém výzkumu získat přístup: zkušenosti s romskou populací. *Anthropologia Integra*. 2013(4), 67 - 75

Evka je dcera od Martina a Evy, v roce 2014 jí bylo osmnáct let. Její manžel je Tomáš, ve věku okolo 25 let. Tomáš vyrůstal v dětském domově se svým jednovaječným dvojčetem Robertem, který bydlel společně s Evkou a Tomášem při našem prvním pobytu. Robert je v současnosti v Anglii. Evka je usměvavá dívka, s velkým zájmem o to, jak s Barborou žijeme v České republice. Často se nás ptala, kdy budeme mít dítě, svatbu a další věci týkající se osobního života. Tomáš rád vypráví o svém životě, má tendenci hodnotit ostatní lhotské obyvatele s ohledem na to, že dle svých slov vyrůstal jako „gadžo“, čímž měl na mysli prostředí mimo Romy. Ostatně Karel se romsky naučil až ve Lhotě, předtím romštinu aktivně nevyužíval. S Evkou i s Tomášem jsme doteď v neustálém kontaktu, a to skrze sociální síť Facebook. Seznámení s lidmi, kteří se stali klíčovými participanty, a zisk kvalitního zázemí nám napomohli při realizaci výzkumu samotného. Když jsem bydlel ještě na *dědině*, podmínky ubytování nebyly ideální, a to včetně kontaktu s pronajímatelem. Proto jsem velmi ocenil, když jsem se přestěhoval na *kolonii*.

6. MIGRACE

Migrace do Anglie, o té slyšíte ve Lhotě na každém kroku. Nesetkal jsem se téměř s nikým, kdo by o migraci směrem do Anglie nezačal vyprávět. Ať už ve spojitosti s vlastní osobní zkušeností, nebo s odkazem na členy rodiny, kteří v Anglii buď byli, nebo se tam zrovna nacházejí. Fenomén migrace nelze tím pádem v této práci opomenout a také pro její rozsah jsem se ji rozhodl do této práce zařadit. V současnosti je velké množství lidí z Lhoty v Anglii, kteří se vracejí většinou na letní měsíce pouze na návštěvu, což ale není pevným pravidlem. Z 2500 obyvatel *kolonie* může být zhruba 1500 mimo letní prázdniny v Anglii.⁷⁹ Takto vysoká míra migrace má dopad na každodenní život ve Lhotě a vzhledem k tomu, že výzkum byl prováděn ve Lhotě a ne v Anglii, se samozřejmě zaměřuji na interpretace místních, a reálnou situaci v Anglii nemohu příliš komentovat.

V této kapitole se budu zabývat tím, jakým způsobem se mnou lhotští o migraci hovořili, jakou důležitost migraci přikládají, a neopomenou ani to, jak jejich výpovědi mohla ovlivnit moje osoba výzkumníka. Dále téma migrace ukotvím do teorie transnacionalismu a transnacionálních sítí, na základě které problematiku rozebírám. Tuto perspektivu samozřejmě propojím s daty zjištěnými v terénu a navážu na ně.

⁷⁹ Odhadnout počet lidí v Anglii je samozřejmě velmi náročné a přesný počet nelze určit. Jedná se o můj osobní odhad, podpořený terénními sociálními pracovníky z Lhoty.

6.1. Kontext narace o migraci

Jak jsem již psal v úvodu této kapitoly, migrace je pro Lhotské klíčová, nejen z pozic získávání ekonomického a sociálního kapitálu, ale také z pozice sebe-reprezentace ve vztahu k okolnímu světu. Většina novinových článků týkajících se Lhoty nebo také filmové dokumenty se zaměřují na Lhotu z perspektivy migrace. Texty jsou složeny z výpovědí spokojených lidí, kteří se vymanili vlastní silou z pasti chudoby a sociální exkluze. Tímto způsobem jsem k tomuto tématu přistupoval také já. Migraci jsem chápal jako základní fenomén, díky kterému jsou ve výsledku lidé ve Lhotě šťastnější a spokojenější. Tak jsem zprvu pojímal i rozhovory samotné. Ptal jsem se na to, co díky zkušenosti z Anglie konkrétní lidé získali, čím je to obohatilo a zdali se chtějí vrátit, jak se ta daří ostatním členům jejich rodiny. Po prvních dvou týdnech výzkumu jsem získal pocit, který asi získalo také mnoho novinářů. Tedy ten, že zkušenost migrace je pro obyvatele Lhoty bezpodmínečně pozitivní.

Že tomu tak nemusí být, jsem si uvědomil při delším pobytu v terénu a také zpětně po skončení terénního výzkumu, při analytickém zpracovávání získaných dat. Začal jsem znovu přemýšlet nad tím, do jaké míry byly výpovědi aktérů ovlivněny mou osobou. Opět jsem si uvědomil, jak přítomnost etnografa v terénu a navázaný vztah ovlivňuje samotný výzkum. Etnografická práce je proudem, který se tvoří interakcí antropologa a participantů,⁸⁰ což znamená, že antropolog se vždy nachází ve vztahu s participantem. Osobní vztahy, sympatie a antipatie ovlivňují povahu získaných informací. V tomto případě se pravděpodobně participanté při prvotním kontaktu pokoušeli vše uvádět jen v dobrém, pozitivním světle, což je něco, co činí do určité míry každý z nás, když se setkáme s někým novým, kdo se nás na něco vyptává. I přesto, jak banálně tyto informace znějí, je důležité je reflektovat a tyto jemné nuance si uvědomit a nebrat je ihned zpočátku za naprostou samozřejmost.

Participanté, se kterými jsem se seznámil blíže, už postoj vůči migraci problematizovali a nemluvili o ní tak idylicky, jak ze začátku. Rodina, u které jsme bydleli, se s námi o jejich zkušenosti s migrací bavila téměř denně. Avšak až při pobytu na konci srpna 2015 nám jeden večer začala Eva vyprávět o jejich prvním pobytu

⁸⁰ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), Strana 160

v Anglii. I přes to, že jsme se o migraci již předtím bavili nesčetněkrát, tato výpověď se lišila. Eva se rozprávěla o nervozitě, o strachu, o neznalosti a o dezorientaci – o pocitech, které v Anglii zažívala. Strach se týkal jejích dětí, které nikdy nepouštěla z domu, ten ve výsledku neopouštěla ani ona sama, protože se na ulici bála. Jediný, kdo z domu odcházel a přicházel, byl její manžel Martin, který chodil na 12ti hodinové směny do práce. Eva vůbec neovládala angličtinu, proto se také v prostředí cítila dezorientovaně, neznale. Zažívala kulturní šoku.

*„Necítla se ani jako člověk, měla strach chodit s dětmi ven, protože nikoho neznala“.*⁸¹

Eva prezentovala svůj značný smutek, protože v Anglii nikoho neznala a neměla žádné peníze. Až po delším čase se odvážíla vyjít z bytu a jít na *office*⁸². Zde potkala člověka, který uměl slovensky a pomohl jí vyjednávat s úřady, díky čemuž ve výsledku získala nějaké peníze. Po této zkušenosti začala Eva pomáhat ostatním a ukazovat jim, kam si mohou zajít vyřizovat základní věci.

Tento příběh nám vyprávěla Eva až ve chvíli, kdy jsme se znali delší dobu a už jsme navázali vztah založený na oboustranné důvěře. Do té doby vždy o Anglii mluvila pouze pozitivně. Jako by celkový sdílený obraz migrace v obecné rovině, byl silnější než osobní zkušenosti, které určitě nezažívala pouze Eva. Také mě zpětně napadlo, že to bylo způsobeno i mou osobou. Byl jsem studentem vysoké školy z České republiky, která v očích mnoha byla považována za vyspělejší než východní Slovensko. To mohl být důvod, proč se participantů zaměřili zejména na pozitiva, aby mě přesvědčili o svých schopnostech a nedali najevo svou slabost a nejistotu. Což je pochopitelné chování, v takové situaci bych se pravděpodobně zachoval velmi podobně. Je ovšem důležité si to uvědomit, protože mnoho novinářů a dokumentaristů tak nečiní.

⁸¹ Záznam z terénního deníku.

⁸² Drtivá většina participantů mluvila o místech, spjaté s byrokratickými procesy v Anglii, jednoduše jako o office.

6.2. Transnacionální migrace

Teoretický koncept transnacionální migrace má svůj původ v 80. letech 20. století. V tomto období se objevily nové analytické koncepty, které mají tendenci zachytit fenomén migrace v současném globalizovaném světě. Původní koncepce migrace už dle profesorky Glick-Schillerové nadále nemůže přežít⁸³, v tom smyslu, že již nezachycuje současnou podobu migrace. Mluví o novém druhu migrující populace, která je složena ze sítí a aktivit, které propojují jak domovskou, tak hostitelskou společnost. Jak píše ve své krátké odborné studii David Henig, transnacionální teorie migrace v současnosti vykazuje několik teoretických proudů, které tento autor identifikuje následovně:

1. Sociální morfologie – sociální formace, které překračují hranice regionů, států, kontinentů.
2. Typ vědomí – život migrantů je životem „tady i tam“, nesoucí otázky o vlastní situovanosti.
3. Mód kulturní reprodukce – jak jsou v nových podmínkách reprodukovány každodenní praktiky, kulturní interpretace? Dle řady autorů dochází ke kulturní kreolizaci, k hybriditě.
4. Způsob přístupu ke kapitálu – remitence a jejich dopad na lokální rozvoj v daných místech.
5. Rekonstrukce místa a lokality – transnacionalismus formuje sociální pole, jež protíná fyzický prostor „tady a tam“. Vazby transmigrantů poté vedou k redefinici pojetí „domova“.⁸⁴

Nejvíce se v této kapitole zaměřím na bod číslo tři, který se zabývá módem kulturní reprodukce a také na bod číslo pět, zabývající se pojetím domova. Pojetí a vnímání domova, které se u transmigrantů proměňuje, o čemž pojednává například Csaba Szaló ve stati „Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit“. Co se týče bodu číslo tři, zkušenost migrace má vliv na to, jakým způsobem se migranti chovají nejen v cílové zemi, ale také po návratu do země původní, v tomto případě po návratu do

⁸³ GLICK SCHILLER, Nina, Linda BASCH a Cristina BLANC - SZANTON. Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1992, (642), strana 5

⁸⁴ HENIG, David. *Trasnacionalismus* [online]. 2007, (2-3), [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://www.antropoweb.cz/cs/transnacionalismus>, strana 96

Lhoty na Slovensku. Obecně transmigranti vytvářejí nové vztahy, a to jak rodinné, ekonomické, sociální, náboženské, tak i politické. Jednoduše lze říci, že migrace má velký vliv na proměnu Lhoty samotné, a to investováním nejen ekonomického kapitálu⁸⁵ do výchozí země, ale také získáním nových zkušeností, nabytí sociálního a symbolického kapitálu. V případě Lhoty se investice ekonomického kapitálu projevuje zejména v proměně úrovně bydlení a získávání životního rozhledu v proměně vztahů mezi Romy samotnými. Stavba nových domů byla zřetelně artikulována všemi Romy, se kterými jsem vedl rozhovor, proměna vztahů mezi Romy na základě migrační zkušenosti už byly častěji ve výpovědích pouze implicitně skryty, popřípadě o tomto tématu účastníci mluvili až ve chvíli, kdy jsme se již blíže znali. Informace o této proměně na úrovni proměny vztahů jsme také získávali prostřednictvím zúčastněného pozorování. Transnacionální migrace nám napomáhá uvědomit si, že migrant není člověk, který se prostě a jednoduše přestěhuje z bodu A do bodu B, přičemž v bodu B už neřeší svůj předešlý život v bodě A. V tomto smyslu jsou konstantní kategorie „migrant“, „dočasní migranti“ apod. nedostačující.⁸⁶ Pojem transmigrant rozměňuje neměnnost a jednoznačnost dvou bodů migračního vektoru směřujícího ze země původu do cílové země (Strana 17, článek Kateřina Janků). V současnosti se řada migrantů navrací na krátkou dobu do výchozí země, nebo jsou s ní neustále v kontaktu skrze služby Skype nebo Facebook. Tím vytváří nová sociální pole, nazývané transnacionální sociální pole. Lhotští Romové se přestěhováním do Anglie „neodstřihávají“ od Lhoty. Cesta není ekonomicky příliš zatěžující a časově vlastně také ne, takže někteří kvůli neodkladným důvodům přijíždí do Lhoty třeba i jen na pár dní, než se opět vrátí do Anglie. Proto již nelze studovat migraci pouze na základě známých migračních teorií a modelů, jako je *push – pull model*, *centrum – periferie*, či volbu mezi *nabídkou – poptávkou*. Tyto teorie pozbývají své teoretické platnosti a aktuálnosti v současném desorganizovaném kapitalismu.⁸⁷

Ve Lhotě je velký počet transmigrantů, kteří se navracejí hlavně na letní období, zejména během července a srpna. Současná migrace je zaměřena v drtivé většině

⁸⁵ Migrace ve spojitosti se ziskem ekonomického kapitálu je zmiňována velmi frekventovaně, alespoň v případě Lhoty. A to jak v médiích, tak samotnými účastníky.

⁸⁶ SCHILLER, Nina Glick, Linda BASCH a Cristina BLANC - SZANTON. Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1992, (642), strana 5

⁸⁷ HENIG, David. *Transnacionalismus* [online]. 2007, (2-3), [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://www.antropoweb.cz/cs/transnacionalismus>, strana 97

směrem do Anglie. Důvody této migrace nelze hledat pouze ve vidině ekonomického zisku, i když je to tak často samotnými participanty artikulováno. Vzorec migrace není takto přímý a hraje v něm samozřejmě roli také situace na východním Slovensku a určitý koloniální přístup k Romům na Slovensku. Tento koloniální přístup lze spatřovat v tom, že „majorita“ má tendenci Romy „upravovat k obrazu svému“, a to zejména skrze vzdělávání. Tento přístup zapříčiňuje to, že mnoho Romů má jiné zkušenosti v rámci příležitostí na Slovensku, než je tomu u ne-Romů. To se projevuje v uplatnitelnosti nejen na trhu práce, ale i v možnostech vzdělávání, získání nemovitosti a obecně v sociální a každodenní interakci.

Proto nelze důvody, proč jedinci nebo rodiny migrují, spatřovat pouze v ekonomické situaci, čímž však její roli nesnižují. Rozhodně však není jediným faktorem, který ovlivňuje rozhodnutí k migraci. Souhlasím s autory Cookem a Belangem, kteří pojednávají o migraci v kontextu kanadských původních obyvatel a mimo jiné tvrdí, že je důležité brát v potaz náhledy, motivace samotných lidí.⁸⁸ Jejich text a interpretace dat mi byly velkou inspirací při psaní této kapitoly.

Avšak ekonomická stránka, čili peníze, to byl vždy první argument účastníků, proč vycestovali do Anglie. Neutěšená finanční situace a vidina zlepšení této situace byla hlavní motivací pro vycestování. I přesto, že prvotní výpovědi účastníků byly povětšinou zaměřeny na finance, objevovaly se v rozhovorech také další důvody migrace. Mezi ně spadá nedostatečné sociální uznání, nízký status Romů na Slovensku. Ten byl artikulován většinou tím způsobem, že až v Anglii se místní Romové začali cítit jako *lidé*, že je nikdo neodsoudil na základě jejich etnické příslušnosti. Toto odsouzení, označované lhotskými Romy jako rasistické jednání, které je na Slovensku dle nich běžné, v Anglii údajně nezažívají. „Tam“ s nimi místní hovoří jako rovný s rovným. Nikdo „nedělá“ rozdíly, ať už jste Rom, Pákistánec, Kurd, nebo Angličan. Toto přijetí se dle lhotských Romů také odráží v možnostech pracovního uplatnění, které je vyšší než na Slovensku. Právě proto, že nejsou diskriminováni na základě své etnicity. Lhotští se tedy do Anglie vydávají s vidinou vylepšení nejen ekonomické situace, ale také té sociální. Dalším důvodem k migraci je vzdělání, které je participanty zdůrazňováno ve spojitosti s jejich dětmi a možnostmi získání kvalitnějšího vzdělání. Belange a Cooke

⁸⁸ COOKE, Martin a Daniele BELANGER. *First Nation Migration: The Case of Western Canada* IN: *Urban life: readings in the anthropology of the city*. 5th ed. Long Grove, Ill.: Waveland Press, c2010,. ISBN 1577666348, strana 317 - 329

také ve svém výzkumu identifikují jako hlavní důvody migrace zaměstnání, vzdělání, ale například i zdravotnickou péči a možnost bydlení.

V tomto textu analyticky rozdělují tři hlavní důvody, proč Romové z Lhoty emigrují – jsou jimi *práce*, *vzdělání* a v neposlední řadě *sociální uznání*. I přes toto analytické rozdělení je zřejmé, že se tyto kategorie v každodenní realitě překrývají. Ještě než přistoupím k popisu těchto kategorií, přiblížím čtenáři základní migrační vzorce pro lepší představu o počátku migrace ve Lhotě.

6.3. Migrační vzorce

Počátek migrace do Anglie započal roku 2004, tedy v roce, kdy Slovensko bylo přijato jakožto členský stát Evropské Unie. Tento fakt umožnil vycestovat do Anglie bez nutnosti víza a dalších byrokratických záležitostí. To potvrdil také participant, který s kamarády vycestoval do Anglie jako jeden z prvních lhotských Romů. Participant Milan zaslechl v televizi, že je v Anglii možnost získat práci, a proto se rozhodl s dalšími vycestovat. Měl v plánu, že pokud uspějí, přijedou za nimi i jejich ženy a rodiny. V případě Milana tomu tak opravdu bylo. Našel si práci ve *factory*, kde zpracovával kuřata a vydělal si dostatek peněz na to, aby zaplatil cestu autobusem do Anglie také své ženě a svým dětem. Dle svých slov poté pomáhali spoustě dalších Romů, kteří do Anglie přijeli a nevěděli si ze začátku v novém prostředí rady. Neorientovali se v neznámém prostředí, nebyli si jistí, kde si vyřídit základní byrokratické záležitosti nutné k nalezení práci. Milan mluvil o tom, že první rok byl i pro něj velmi náročný, protože neznal jazyk a nevěděl, jak si spoustu věcí vyřídit. Proto od chvíle, kdy se v Anglii lépe zorientoval, cítil jako svou povinnost pomáhat dalším lhotským Romům, i když nebyli součástí jeho rodiny. Předpokládám, že to je také důvod, proč se migrace do Anglie z Lhoty spustila ve větší míře. Zejména díky tvorbě rodinných sítí, které ulehčili prvotní orientaci v novém prostoru. Tyto nové rodinné sítě se také koncentrují do konkrétní čtvrti v Anglii, kde žije drtivá většina Romů ze Lhoty. Konkrétní příklad poskytuje náš kamarád Robert, jednovaječný bratr Karla, který s ním obýval bydliště, byl tedy jednu dobu i naším sousedem. Rozhodl se emigrovat do Anglie, protože nemohl na Slovensku nalézt žádnou práci. Byl v Anglii dva měsíce a poté se navrátil zpátky do Lhoty. Bohužel se mu nepodařilo najít si zaměstnání a potýkal se s osobními problémy. Avšak žil u své rodiny, která mu zajistila ubytování, a také, jednoduše řečeno, mu „dala najíst“. I přes to, že neměl Robert žádné finance a nenalezl práci, mohl strávit v Anglii téměř tři měsíce, po kterých se vrátil do Lhoty. V současnosti je Robert opět v Anglii (rok 2016), přičemž tentokrát si našel už i práci. Tyto rodinné sítě jsou tedy velmi důležité, pokud člověk potřebuje čas a prostor k nalezení zaměstnání a neřešit přitom základní existenční potíže. Tyto rodinné sítě tedy umožňují cestovat dalším lhotským do Anglie a mohou být z jedním důvodů, proč lhotští vyjíždějí do Anglie v tak hojném počtu. Jak uvádí Martin Cooke a Daniele Belarge ve svém článku, to, že již existuje nějaká komunita, dodává nově přichozím

pocit sounáležitosti. A instrumentální podpora, jako je pomoc s dětmi, materiální výpomoc, sdílení jídla a ubytování, je pro tyto nově příchozí ze začátku velmi důležitá. Je logické, že se Lhotští rozhodnou přestěhovat tam, kde už mají nějaké známé, členy širší rodiny, kteří jim toto poskytnou.

Migrační toky jsou komplexním procesem a důvodů, proč se lidé odhodlají k odjezdu, je celá řada. Jedná se zejména o nedostatek pracovních příležitostí v oblasti východního Slovenska, vnímání diskriminačních praktik na trhu práce a obecně od ne-Romů na Slovensku. Dalšími faktory jsou pocit nevyužití a touha po seberealizaci. U některých rodičů může být motivace také obsažena v tom, že chtějí lepší život pro své děti. Nejčastěji artikulovaným důvodem ze strany participantů byla však práce a ekonomický zisk spjatý s migrací do Anglie.

Při terénním výzkumu ve Lhotě, který probíhal v létě 2016, nás někteří participanté informovali o tom, že podmínky v Anglii se pro cizince zhoršují, s odkazem na Davida Camerona⁸⁹ a jeho snahy regulovat podmínky pro migranty. Mezi tyto podmínky údajně spadá to, že pokud chce mít cizinec v Anglii právo na příspěvky ze sociálního systému, musí zde mít odpracované minimálně 3 měsíce. To bylo participanty, se kterými jsme na toto téma hovořili, vnímáno velmi negativně. Novou šanci spatřují v migraci do Kanady, kam se někteří údajně chtěli vydat již v září 2015. Věří, že v Kanadě je spousta práce a že po vstupní investici budou moci pozvat také své rodiny. V plánování migrace do nové lokality kopírují již v Anglii ozkoušené základní migrační vzorce a strategie. Prvně plánují vyjet muži, a až si najdou stabilní zaměstnání a příjem, chtějí do Kanady pozvat také další členy své rodiny. Jakým způsobem se bude migrace do Kanady nadále rozvíjet, nelze v této situaci příliš predikovat. O migraci konkrétně hovořil mladý muž s manželkou a třemi dětmi. Jednalo se o člena širšího okruhu rodiny, u kterého jsme na *kolonii* přebývali.

⁸⁹ Premiér Velké Británie.

6.4. Práce

Práce je pro participanty velmi důležitá a je zmiňovaná jako jeden z hlavních, klíčových důvodů pro rozhodnutí migrovat.

„V Anglicku je lepšie než na Slovensku, tam máme robotu. Tu nemáme nič.“⁹⁰

Tato věta zaznívala v různých variacích od participantů poměrně často. Není v ní podstatná pouze informace o získání zaměstnání, ale také to, jak na konkrétní jedince působí faktor, pokud práci nemají. Nedostatek pracovního vytížení způsobuje, že mají místní pocit, že „jen sedí a nic nedělají“, což má negativní dopad na jejich vnímání sebe sama. Zatímco v Anglii toto uplatnění nacházejí, tím pádem se cítí lépe.

„Chci pracovat, nechci jen tak sedět doma“.⁹¹

I v tomto úryvku z rozhovoru je patrné, že „sezení doma“ je zatíženo negativními konotacemi. Zisk práce není spojený pouze s financemi, ale také s osobním uznáním a vnímáním sebe sama.

Práce je samozřejmě spjata s finančním ohodnocením. Participanti jsou spokojeni s tím, že odměnu za práci dostávají každý týden, nebo co dva týdny, a to ve větší výši, než je tomu na Slovensku. Peněžitá odměna byla participanty velmi často zmiňována a kvitovaná.

Práci, kterou většina participantů vykonávala, byla v továrnách u pásů. Zde participanti povětšinou balili nebo kontrolovali zboží. Ovšem setkali jsme se také s jedincem, který získal práci jako sociální pracovník. Dohlíží na to, zda děti chodí do školy a nemají zameškané hodiny. Avšak většina Romů pracuje spíše v sekundární či terciální sféře zaměstnání, u výrobních pásů, kde není požadována příliš vysoká kvalifikace a pravděpodobně ani znalost anglického jazyka. Pokud participanti získají dostatek financí, investují je ve Lhotě. Někteří si opravují dům na *kolonii*, nebo staví nový. Někteří Romové preferují stavbu domu na *dědině*, což je spjata také s vyšším sociálním uznáním. To samozřejmě závisí na tom, jaký ekonomický kapitál získali v Anglii. Například naši klíčoví participanti v Anglii pobývali, nemají však nový, ani zrekonstruovaný dům. Pro mnohé je náročné vydělat si něco navíc, pokud musí vydat získané finance za živobytí v Anglii. V tomto případě je velmi těžké zobecňovat

⁹⁰ Záznam z terénního deníku, mladá žena, na návštěvě v letních měsících z Anglie.

⁹¹ Záznam z terénního deníku, mladý muž.

a hledat jednotný vzorec platný pro všechny lhotské Romy. Vždy závisí na konkrétních jedincích, jejich schopnostech, štěstí, rodinné podpoře a dalších faktorech.

6.5. Vzdělání

O vzdělání mluvili zejména participanti ve středních letech, muži i ženy. Vzdělání jimi bylo zmiňováno nejčastěji ve spojitosti s dětmi. Dle nich nemají šanci získat dostatečně kvalitní vzdělání na Slovensku, z čehož vyplývá nemožnost nalezení dobrého zaměstnání. Jako dobrou práci participanti zmiňovali zejména práci ve službách, jako jsou policisté, lékaři a učitelé. Také zmiňovali technickou úroveň škol. Ve školách v Anglii mají děti participantů k dispozici interaktivní tabule, notebooky, čímž základní škola ve Lhotě nedisponuje. Někteří rodiče z těchto důvodů plánují zůstat v Anglii do té doby, než jejich děti dostudují, i přes to, že je láká návrat do Lhoty.

*„V Anglii mohou být mé děti kýmkoliv. Nikdo na ně nepohlíží jako na gypsy. Chtěl bych se vrátit do Lhoty, ale kvůli dětem tam chci ještě zůstat“.*⁹²

Děti a jejich vzdělání může být tedy také motivací k tomu, proč se natrvalo nevrátit do Lhoty. Ovšem často se děje také to, že se rodiče navrátí i s dětmi, které začnou navštěvovat opět základní školu ve Lhotě. To s sebou přináší různé problematické situace. Starší děti jsou přesunovány do nižších tříd, protože údajně nedisponují z Anglie dostatkem vědomostí. Někteří participanti také vnímali negativně, že školy na Slovensku, konkrétně základní škola ve Lhotě, je diferenciována na základě etnicity, navštěvují ji tedy pouze Romové a děti pak nemají zkušenost s kontaktem s ne-Romy. Zatímco v Anglii děti chodí do třídy s Pákistánci, Angličany, Kurdy a dalšími.⁹³

Vzdělávání se týká také dospělých jedinců, zejména v rámci studia anglického jazyka. V Anglii se realizují kurzy angličtiny pro cizince, které navštěvují některé ženy ze Lhoty. Muži tyto kurzy údajně nenavštěvují, protože na rozdíl od žen chodí do práce. Ženy jsou povětšinou doma, pokud mají děti, o které je třeba se starat. To ovšem závisí také na věku rodičů. Někteří starší participanti, kteří již měli dospělé děti, nás informovali o tom, že v Anglii pracovali oba dva. Čili muž i žena.

⁹² Záznam z terénního deníku. Muž ve středních letech, ve Lhotě na několikadenní návštěvě v srpnu 2014.

⁹³ Participanti velmi často zmiňovali jako další národnosti v Anglii právě Pákistánci, potom Kurdy, ale také Angličany. V největší míře však právě Pákistánci.

6.6. Sociální uznání

Sociální uznání je pojem, který v sobě může obsahovat mnohé. Jedná se o aspekt, který se prolíná s „prací“ a také „vzděláním“. Sociální uznání a touha po větší sociální mobilitě je klíčová a má také vliv na proměnu vztahů ve Lhotě po trvalém⁹⁴ návratu z Anglie. Osobní uznání a to, že s participanty je zacházeno rovnocenně, je na Slovensku pro mnohé ne příliš častá zkušenost. To jsem si nejsilněji uvědomil ve chvíli, kdy mi mladý muž, zhruba třicetiletý, řekl, že *tam* (myšleno v Anglii) s ním mluví stejně, jako s ním zrovna mluvím já. Z toho je patrné, že místní Romové nejsou zvyklí na to, že by s nimi ne-Romové na Slovensku zacházeli jako se sobě rovnými. Na Slovensku Romové stále pocítují, že jsou vnímáni jako „horší“ než ne-Romové, a to na základě negativních znaků, které jsou ze strany ne-Romů připisovány všem Romům plošně, tedy i ve Lhotě i přes původně deklarované bezproblémové vztahy.

„Jen se zeptám v obchodě, kolik něco stojí, a oni na mě hned vyjedou, že jestli neumím číst a tak, to by se mi v Anglii nestalo.“⁹⁵

Sociální uznání v sobě skrývá další dimenzi, a sice ve sféře investic ekonomického kapitálu do nových domů. Nové domy jsou vnímány jako prostředek pro zvýšení sociálního statusu. To se projevovalo zejména v odkazech na minulost. Pokud chtěli místní zdůraznit proměnu Lhoty k lepšímu, odkazovali se na to, že ještě před deseti lety byla *kolonie* tvořena zejména dřevěnými *chyškami*, zatímco v dnes už má každý svůj dům, s důrazem na to, že některé jsou dokonce lepší než ty, které vlastní ne-Romové. Stavba nových domů je pro místní Romy nesmírně důležité, je to přímý důkaz pro okolí, jak se jim daří.

V některých případech dávali Romové, kteří původně bydleli na *kolonii*, explicitně najevo, že chtějí koupit nový dům pouze na *dědině*, protože na *kolonii* už by nebyli ochotní bydlet. V těchto vyjádřeních se projevují také sociální rozdíly mezi Romy, a sice určené místem bydliště. To považuji za zajímavý fenomén, na kterém je patrné, že je představa romské „jednoty“ a homogenity na základě etnicity mylná. V tomto případě se jedinci na základě získání nové zkušenosti, zkušenosti migrace, vymezují

⁹⁴ Využívám sice termín trvalý návrat, ale Lhota je velmi proměnlivá a mnoho lidí, kteří se navrátili, už mohou nyní být zpět v Anglii, i přesto původní tvrzení, že se navrátili na trvalo.

⁹⁵ Záznam z rozhovoru. Mladý dvacetiletý muž, který se v danou dobu chystal zpět do Anglie.

vůči Romům, kteří bydlí na *kolonii* v horších podmínkách, než je tomu v Anglii, respektive na *dědině*.

6.7. Transnacionální sociální pole

Perspektiva transnacionální migrace, se kterou se logicky pojí také teorie transnacionálních sociálních polí, problematizuje a nabourává představu „přirozené jednoty místa, kultury a identity“.⁹⁶ Pokud sociální prostor konceptualizujeme z pozice transnacionální migrace, nahlédneme na transmigranty jako na lidi, jež jsou napojeni na různé geografické a sociální prostory. Transnacionální sociální pole se utvářejí skrze sociální světy transmigrantů, jež překračují hranice národních států, čímž destabilizují představu uzavřených národních celků. Jak píše David Henig⁹⁷, transmigranti vytvářejí signifikantní sociální mikrosvěty, v nichž se jedinci angažují. Autor také zmiňuje, že pro transmigranty je klíčová rovina imaginace, tedy schopnost představit si svou příslušnost k partikulárním deterritorializovaným sociálním mikrosvětům. To je také klíčový komponent pro tvorbu transnacionálních sociálních polí. Transnacionální sociální prostory jsou stmelovány dary, sňatky, setkávání, významnými událostmi a dalšími činy či situacemi.

Jak utvářejí transnacionální sociální pole lhotští Romové a v čem spatřují reprezentaci těchto sítí? Příkladem jsou samotné návraty transmigrantů, které probíhají většinou v letních měsících. Už tyto návraty dokazují, že transmigrant přestěhováním do nové země neztratí kontakt ze zemí původu a ta stále hraje velmi důležitou roli v jeho životě. Mnoho participantů na dotaz, proč se do Lhoty vrací, odpovídalo jednoduše „*doma je doma*“. Důvody, proč se participanté navracejí do Lhoty, co je motivací pro výstavbu nových domů přímo ve Lhotě, se mi nepodařilo dostatečně rozkrýt, protože tyto důvody participanté neartikulovali a na dotazy odpovídali různými variantami již zmíněné věty „*doma je doma*“. Nyní si uvědomuji, že mě tato odpověď „ukolébala“ a připadala mi dostatečná. Až v následujících debatách s řešiteli projektu, probíhajících po terénním výzkumu, mi došlo, že k návratu může participanty nutit spousta jiných okolností.⁹⁸ Mezi tyto důvody může spadat neuspokojivá finanční situace v Anglii, nespokojenost s tamním životem a další. Na tyto aspekty jsem se vyptával, ale v rámci realizace terénního výzkumu mně nenapadlo je navázat na otázku návratu do Lhoty.

⁹⁶ KLVAŇOVÁ, Radka. Nejasné loajality. Způsoby příslušnosti a nepatření migrantů v transnacionálních sociálních polích. *Sociální studia*. 2009(1), strana 93

⁹⁷ HENIG, David. *Transnacionalismus* [online]. 2007, (2-3), [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://www.antropoweb.cz/cs/transnacionalismus>, strana 94

⁹⁸ Rozhovory s Jaroslavem Šotolou a Mariem Rodriguezem Polem

Další způsob, jak udržují transmigranti kontakty s původní zemí a vytvářejí tím transnacionální sociální pole, jsou také sociální sítě, zejména Facebook, ale také služba Skype. Velmi často jsem zažil při příchodu do domácnosti, že na počítači byl puštěný videohovor se členem rodiny, který pobýval v Anglii. Občas spolu rodiny ani přímo nekomunikovaly slovně, pouze navzájem pozorovaly, co která rodina dělá. Konkrétně rodina například vařila, přičemž ale měla spuštěný Skype s členy rodiny, kteří se nacházeli v Anglii. Tyto příklady dokazují také to, že transnacionální migrace je spjata s rozvojem globalizovaného světa, kdy pomocí rozvoje telekomunikačních nástrojů a také dopravy je kontaktování původní domoviny o mnoho snazší.

Transnacionální prostory jsou tmeleny prostřednictvím remitencí, které nemusí být pouze finanční, ale také sociální. Termín sociální remitence poukazuje na to, že transmigranti posílají domů o mnoho víc, než pouze peníze. Peggy Levit rozlišuje 4 typy sociálních remitencí – normy, praktiky, identity a sociální kapitál. Ty jsou dle autorky šířeny právě pomocí návštěv, nebo také emailů, videí a dalších. Nové životní zkušenosti sociální remitence proměňují a reorganizují chápání aspektů každodenního života, například genderu, náboženství a zejména vztahů v původní zemi.⁹⁹ Migrace může také proměnit hierarchii a možnosti sociální mobility ve Lhotě. To se prokázalo v případech, když si navráťivší kupovali domy na *dědině*. Nebylo vůbec ojedinělé, že participanti, kteří se přestěhovali na *dědinu*, nahlíželi na obyvatele na *kolonii* poměrně negativně. V jejich výpovědích se začalo objevovat, že na *kolonii* jsou *jiní*, příliš hluční a celkově nevychovaní Romové. A to i přes to, že ještě před odjezdem do Anglie také bydleli na *kolonii* a bydleli tam celý svůj dosavadní život. Zkušenost z Anglie proměnila vnímání lhotských, kteří nevycestovali a „nezlepšili“ tak svůj život. Mnoho participantů tvrdilo, že na *kolonii* by už nebydleli, právě kvůli *odlišnosti* Romů, kteří tam žijí. Dalším důvodem byl obecně často zmiňován hluk. Obecně *kolonie* byla ve výpovědích spjata s hlukem a nějakou *divokostí*, zatímco o *dědině* bylo referováno jako o *klidné* části. Ze své zkušenosti musím konstatovat, že jsem bydlel v obou částech, přičemž je znatelné, že v *kolonii* bydlí více lidí než na *dědině*, ale i přes to jsem příliš velký rozdíl v *hluku* nezaregistroval. Část rodiny, u které jsme přebývali na *kolonii*, si postavila na *dědině* nový dům. Sestra od naší participantky zdůrazňovala, že na *kolonii* by již nebydlela, ale často chodila buď ona, nebo její synové a dcery na *kolonii* na

⁹⁹ "It's Not Just About the Economy, Stupid": Social Remittances Revisited [online]. [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://www.migrationpolicy.org/article/its-not-just-about-economy-stupid-social-remittances-revisited>

návštěvu. Důležité však je, že na základě zkušenosti z Anglie mnoho Romů artikulovalo proměnu vztahů na interetnické úrovni. Jedná se o sociální remitence, konkrétně týkající se identity.

Sociální remitence vázané na identitu jsou spjaty také s vnímáním mladých mužů mezi 15 – 20 lety, kteří část svého života pobývali v Anglii. Dle některých Romů na *kolonii* se jedná o „frajery“, kteří si myslí, že díky novému a stylovému oblečení jsou *lepší*, než ostatní. Na této úrovni je patrné, že i změna stylu oblékání může mít vliv na proměnu vztahů ve Lhotě. Další participanti zase tvrdí, že mladí, kteří byli v Anglii, jsou namyšlení a zapřičiňují se o rušení nočního klidu, o drobné krádeže a také nevybíravé chování vůči ne-Romům. To je způsobeno tím, že v Anglii nebyli tolik kontrolováni, jako ve Lhotě, kde se v drtivé většině mezi sebou obyvatele znají a funguje tam tak větší sociální kontrola.

6.8. Shrnutí

Migrace, v teoretické perspektivě transnacionální migrace, je velmi podstatným fenoménem ve Lhotě. V této kapitole jsem to dokázal na konkrétních případech, založených zejména na rozhovorech a také na zúčastněném pozorování. Migrace má rozhodně vliv na proměnu Lhoty a je tak vnímána drtivou většinou participantů. Na počátku výzkumu jsem migraci vnímal veskrze pozitivně, a to na základě předešlé četby novinářských článků o Lhotě a zhlédnutí dvou dokumentárních filmů. Tyto předpoklady mi participanté potvrzovali. Až po čase, při kontaktu s klíčovými participanty, jsem začal zjišťovat, že migrace může mít také své problematické stránky. A to jak při každodenním životě v Anglii, v případě, že participanté neznají jazyk, nebo že nemohou nalézt práci. Zajímavý vliv má také migrace přímo na Lhotu. Ta se neprojevuje pouze výstavbou nových domů, jak je zmiňována participanty nejčastěji, ale také změnou vztahů mezi Romy a jejich diferenciací na základě sociální a ekonomické situace, což se projevuje v touze bydlet na *dědině* a v určité distanci vůči Romům z *kolonie*.

7. NÁBOŽENSTVÍ

V této kapitole se budu věnovat náboženství, konkrétním náboženským směrům, které lhotští Romové vyznávají. Jedná se o římské katolíky, členy Apoštolské církve a také členy Maranaty. Na začátku kapitoly popíšu zrod a koncept nových náboženských hnutí, do kterých zařazuji také letniční hnutí. Pod letniční hnutí spadají právě Apoštolská církev a Maranata. Letniční hnutí se vyznačují určitými specifiky, které v této kapitole šířeji rozeberu. Po teoretickém ukotvení se budu věnovat mým osobním zkušenostem s těmito hnutími a jejichmi členy. Zaměřím se také na prožitky, kterým jsem získával při navštěvování shromáždění těchto hnutí. Klíčovou částí této kapitoly bude popis sociální diference, která probíhá na základě veřejně deklarované příslušnosti k té, či oné víře.

7.1. Nová náboženská hnutí

Nová náboženská hnutí označují různá odvětví církví, které se začala vyskytovat zejména v 60. letech 20. století¹⁰⁰. Z tohoto období se v krátkosti zaměřím na kontrakulturu, která je chápána jako úrodná půda pro vznik nových náboženských hnutí, jak uvádí například Dušan Lužný. Kontrakultura byla proudem, který programově odmítal některé vzorce dominantní kultury, přičemž se snažil nalézat nové, alternativní kulturní vzorce. V 60. letech se jednalo zejména o odmítání technokracie a konzumu. Konzum představitelé kontrakultury chápali jako efektivní způsob kontroly společnosti. Právě s alternativními vzorci se otevíral prostor pro experiment ve spojitosti s náboženstvím a zájmem o východní náboženství obecně.¹⁰¹ Nová náboženská hnutí jsou často jak v mediálním, tak laickém diskurzu označovány jako sekty. Ovšem pojem sekta, vzhledem k jeho konotacím, je nutné používat při studiu a zkoumání náboženských skupin velmi obezřetně. V médiích se většinou o sektách hovoří ve spojitosti s násilnostmi, mají tedy v laickém, každodenním životě velmi silně pejorativní charakter, který je spojen s nebezpečím.¹⁰² Proto v tomto textu volím označení Nová náboženská hnutí, což není tolik zatížené negativním vyzněním.

Nová náboženská hnutí jsou přítomna a aktivní také ve 21. století. Dle některých autorů se jedná o hnutí, která svým působením ovlivňují a zeslabují tradiční sekulární struktury v západní společnosti a ohrožují tak tradiční náboženské instituce.¹⁰³ Lidé mají v současnosti možnost volby ze široké škály náboženství. Také mají možnost vybrat si úroveň, na jaké chtějí své vyznání praktikovat. Ovšem z předešlého textu nelze usuzovat, že nová náboženská hnutí jsou pouze opoziční a protestní. Většinou však nabízejí „nové cesty“. Někteří autoři chápou Nová náboženská hnutí negativně, jako oslabující tradiční náboženské instituce, ale nelze je chápat pouze destruktivně, protože mohou nabízet lidem možnosti, které jsou jim v životě nápomocné.¹⁰⁴ Skupinu všech nových náboženských hnutí nelze chápat jako homogenní celek, charakteristický

¹⁰⁰ VÁCLAVÍK, David. *Náboženství a moderní česká společnost*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010. strana 170

¹⁰¹ LUŽNÝ, Dušan. *Nová náboženská hnutí*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1997. Religionistika. strana 37

¹⁰² COWAN, Douglas E a David G BROMLEY, VOJTÍŠEK, Zdeněk (ed.). *Sekty a nová náboženství*. 1. vyd. Překlad Jan Auský. Praha: Grada. strana 12

¹⁰³ PARTRIDGE, Christopher H a Zdeněk VOJTÍŠEK (eds.). *Encyklopedie nových náboženství: nová náboženská hnutí, sekty a alternativní spiritualita*. Vyd. 1. V Praze: Knižní klub, 2006. Strana 12

¹⁰⁴ PARTRIDGE, Christopher H a Zdeněk VOJTÍŠEK (eds.). *Encyklopedie nových náboženství: nová náboženská hnutí, sekty a alternativní spiritualita*. Vyd. 1. V Praze: Knižní klub, 2006. strana 13

stejnými, neměnnými prvky. Jednotlivá hnutí se liší svým původem, svou věroukou, životním stylem apod.¹⁰⁵

O tom, jak a jaká působí nová náboženská hnutí ve Lhotě, budu pojednávat v následující kapitole Letniční hnutí.

¹⁰⁵ WILSON, Bryan R a Jamie CRESSWELL. *New religious movements: challenge and response*. New York: Routledge, 1999. strana 7

7.2. Letniční hnutí

Letniční hnutí je také označováno jako pentakostální, nebo charismatické hnutí.¹⁰⁶ V rámci této diplomové práce volím označení letniční. Letniční hnutí nemusí být vždy nutně novými náboženským směrem, protože vznik některých se datuje už k počátku 20. století. Členové letničních hnutí zdůrazňují obrození Duchem svatým, jež má moc oslovit každého věřícího. Členové letničních hnutí často neuznávají tradiční křesťanské obřady, a jejich obřady jsou poměrně odlišné od „běžných“ náboženských obřadů. Také povětšinou odmítají svaté obrazy a ikonografii.

Co se týká konkrétních letničních hnutí, nejznámější je pravděpodobně Apoštolská církev, která působí jak na Slovensku, tak v Česku. Pod letniční hnutí spadá také Křesťanská misie Maranatha.¹⁰⁷ Tato dvě letniční hnutí působí ve Lhotě. Shromáždění obou letničních hnutí, které jsem navštívil, je emocionálně vedené, směřující k osobní zkušenosti s Duchem svatým, s důrazem na prožitek z víry.¹⁰⁸ Základním cílem těchto shromáždění je prožít „dary Ducha svatého“, které se mohou projevovat různými způsoby. Dar se projevuje například glosoláliemi (mluvení cizími jazyky), nebo jako schopnost prorocství budoucnosti, nebo také síla uzdravení nemocných a zraněných.¹⁰⁹ Shromáždění jsou místními běžně označovány jako „sbory“. Lidé z Lhoty letniční hnutí jednoduše označují jako *hallelujá*. Často jsme slyšeli větu „oni chodí do hallelujá“. Toto označení není nástrojem zesměšnění ze strany těch, kteří tyto sbory nenavštěvují, poněvadž tento termín běžně využívají i členové letničních hnutí.

Jak píše Štěpán Ripka, konverze k letničnímu hnutí jsou doprovázeny osobními svědectvími konvertitů. Tato osobní svědectví jsou naplněna zkušeností proměny, kdy vypravěč vypíchne negativa před proměnou, a pozitiva po konverzi.¹¹⁰ To bylo naprosto běžné také mezi participanty ve Lhotě. Mluvil jsem se zástupcem pastora Apoštolské církve, který mi velmi barvitě vyprávěl o svém životě před tím, než přijal Ježíše do svého srdce. Dobu *před* a po *přijetí* velmi výrazně rozlišoval. Před přijetím pil alkohol, podváděl svou ženu, nevážil si své rodiny a také kradl. Naopak po přijetí se jeho život

¹⁰⁶ V tomto textu budu užívat název letniční hnutí.

¹⁰⁷ V originální znění Křesťanská misie Maranatha, pro účely tohoto textu využívám českou variaci názvu.

¹⁰⁸ VÁCLAVÍK, David. *Náboženství a moderní česká společnost*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010. strana. 63

¹⁰⁹ LUŽNÝ, Dušan. *Nová náboženská hnutí*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1997. Religionistika. strana. 49

¹¹⁰ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 148

naprosto změnil. Již nepije alkohol, a to ani kapku. Stará se o svou ženu, kterou by si již nikdy nedovolil podvést, a také má zájem o své děti. Dle svých slov by si nedovolil nic ukrást. Tato proměna je pro identifikaci letničních hnutí a pro participanty klíčová a často zdůrazňována, a to nejen ve spojitosti s individuální osobností, ale také s proměnou Lhoty celkově. I jedna ne-romská participantka se v rozhovoru zmínila o tom, že místní Romové přestali krást, pít a nadávat v období, kdy ve Lhotě začala nově působit letniční hnutí.

Jak pojednává už jednou zmiňovaný Štěpán Ripka, participanti v rámci jeho výzkumu automaticky začali hovořit o svém obrácení na víru, i když otázky byly zaměřeny na životní příběh. To samé se událo při rozhovorech také mně. V rámci vedených rozhovorů jsem se jako tazatel podřídil narativu o obrácení na víru, na základě něhož jsem následně přizpůsobil rámec mých otázek.¹¹¹ Ripka hovoří o tom, že tato svědectví nijak neverifikoval v rámci zúčastněného pozorování a důvěřoval jim. Nyní si uvědomuji, že v případě mého terénního výzkumu se jednalo o velmi podobný případ. Na jednu stranu to mohu přičíst na vrub krátké době, kterou jsem ve Lhotě strávil nebo také své počáteční nezkušenosti. Na stranu druhou i tato svědectví, pokud dostatečně reflektujeme, že podléhají určitému narativnímu rámci běžnému pro členy letničních hnutí, mají důležitou analytickou hodnotu.

¹¹¹ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 151

7.3. Křesťanská misie Maranata

Počátky křesťanské misie Maranata působící na východním Slovensku se datuje do roku 2004, kdy byl vyslán Křesťanskou mezinárodní misí z Ostravy pastor právě na východní Slovensko.¹¹² Od této doby působí také ve Lhotě.¹¹³ Pastor etabloval hnutí pod názvem Křesťanská misie Maranata (fungující jako občanské sdružení)¹¹⁴ a od roku 2010 vede shromáždění¹¹⁵ v průmyslové hale ve městě nedaleko od Lhoty.¹¹⁶ V této průmyslové hale se konají shromáždění každou neděli. Každou středu se konají menší shromáždění pouze pro obyvatele Lhoty, a to buď na veřejném prostranství (v závislosti na počasí), nebo v domácnosti některého z věřících. Základem hnutí je předávání poselství Ježíše Krista. Hlavními cíli hnutí je kázat evangelium, rozšiřovat své řady, zakládat nové sbory a oslavovat Boha. Členové věří v jediného Boha, v to, že Bible je ve své úplnosti inspirována Božím slovem, a zejména v osobní spásu skrze Ježíše Krista atd.¹¹⁷

Shromáždění ve městě navštěvuje vysoký počet lidí, v čele shromáždění stojí pastor, který vede kázání. Na shromáždění se lidé sjíždějí povětšinou z okolních osad nacházejících se na východním Slovensku, shromáždění navštěvují v drtivé míře jen Romové.¹¹⁸ Odhadem se na mnou navštíveném shromáždění v roce 2014 nacházelo 400 až 500 lidí. Shromáždění trvalo zhruba 3 hodiny. Charismatický pastor umně pracuje s tóninou hlasu, důrazem a také teatrálností. Shromáždění je ze značné míry provázáno hudebním doprovodem. Texty jsou velmi jednoduché a rychle zapamatovatelné. Písně jsou zpívány zejména v romštině a využívající repetice. Texty písní jsou přenášeny dataprojektory na velká plátna, zúčastnění je mají stále na očích. Jedna píseň může trvat až 8 minut, často se v nich opakuje jednotná melodie

¹¹² Využity prameny z oficiálních internetových stránek. Ale informace o původu Maranaty se často liší. Dle některých participantů pastor přijel na Slovensko, protože měl v původním místě bydliště „problémy“. Dle zástupců Apoštolské církve byl původně členem jejich hnutí, než odešel pro názorové neshody a založil vlastní hnutí.

¹¹³ PODOLINSKÁ, Tatiana a Tomáš HRUSTIČ. *Boh medzi bariérami: sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou*. Bratislava: ÚEt SAV, 2010. Strana 41

¹¹⁴ PODOLINSKÁ, Tatiana a Tomáš HRUSTIČ. *Boh medzi bariérami: sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou*. Bratislava, s. 91

¹¹⁵ V textu budu nadále používat termín shromáždění, namísto mše. Dalším velmi častým označením je sbor - používáno také stoupenci tohoto hnutí.

¹¹⁶ *História: Kresťanská Misia Maranata* [online]. [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://kmmaranata.sk/historia/>

¹¹⁷ *Kto sme: Kresťanská Misia Maranata* [online]. [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://kmmaranata.sk/kto-sme/>

s ústředním sdělením textu. Pauzami mezi písněmi se prolíná kázání pastora. To je zaměřeno zejména na vysvětlení a zdůraznění výlučnosti hnutí Maranata, se soustředěním na „obranyschopnost“ hnutí vůči vnějším vlivům, které mají údajně tendence hnutí ohrožovat a kritizovat.

„Rozjetý vlak nezastavíš! A já jim řekl, rozjetý vlak nezastavíš!“¹¹⁹

Setkání Maranaty se také konají přímo ve Lhotě, i když skromnějšího rázu, než je tomu ve městě. Probíhají buď u někoho v domácnosti, nebo na veřejnosti. Bohužel se během mého pobytu ve Lhotě nekonalo žádné shromáždění venku a do domácnosti se mi nepodařilo získat přístup. Zkušenost s Maranatou mám tak ze shromáždění, které se konalo ve městě, a samozřejmě zprostředkovanou skrze rozhovory s participanty, kteří se k této víře hlásí.

¹¹⁹ Záznam z terénního deníku. Reakce pastora na žádost slečen, které po něm požadovaly vysvětlení ohledně příliš hlasité muziky a absence tradičních modliteb během shromáždění.

7.4. Apoštolská církev

Apoštolská církev je oficiálně registrovanou církví a mezi Romy na východním Slovensku působí od 90. let 20. století. V současnosti má tato církev 30 sborů působících napříč různými lokalitami.

Shromáždění Apoštolské církve se na *dědině* konají v prostorách kulturního domu. Představitelé Apoštolské církve mají dobrý vztah s vedením obce, které jim pronajalo tyto prostory na mnoho let dopředu. V těchto prostorách se koná setkání každou středu a neděli. Sám jsem se několika těchto setkání zúčastnil, i když se pro mě rozhodně nejednalo o příjemný zážitek. Zúčastnění mi okamžitě do rukou dávali Bibli a chtěli, ať si sednu co nejvíce dopředu, ať o nic nepřijdu. Během shromáždění na mě pokukovali, jestli si také zpívám nebo roztahuju ruce, což je při obřadu běžné. Někteří zúčastnění začali po chvíli padat na kolena, rychle drmolit, nebo se nekontrolovaně začali smát, či plakat. Přímá konfrontace s těmito emocemi a stavy, které lze nazvat „transem“, pro mě byly krajně nepříjemné a nevěděl jsem, jak s nimi vnitřně zacházet a zpracovat je. Chození do kostela mě nikdy příliš neoslovilo a také nejsem nakloněn přílišnému projevování emocí na veřejnosti. Musel jsem se naučit pracovat i s těmito emocemi, ale ve výsledku jsem shromáždění nenavštěvoval příliš často a věnoval jsem se spíše rozhovorům s konkrétními lidmi, kteří danou církev navštěvovali. Moje nízká návštěvnost těchto shromáždění může být samozřejmě připsána na vrub mým nepříjemným pocitům, které jsem při nich zažíval. Uvědomuji si, že se jedná o chybu a že jakožto antropolog bych měl být schopen tyto pocity překonávat.

Vraťme se k mé zkušenosti ze shromáždění. Vedl jej pastor, který bydlí na *kolonii* a také byla přítomná kapela, klávesisté a kytaristé. Způsob vedení sboru byl velmi podobný tomu, jak jej popisují u Maranaty. Pokud jsou mezi oběma hnutími nějaké výrazné rozdíly, nepovedlo se mi je objevit. I ti, kterých jsem se ptal na rozdíly mezi těmito hnutími, mi nebyli schopni odpovědět a říkali, že je to velmi podobné, protože jak Maranata, tak Apoštolská církev se oddává Ježíšovi. Jen někteří participantí proklamovali, že Maranata je zaměřena pouze na získávání peněz a je vedena za vidinou zisku, zatímco u Apoštolské tomu tak není. Avšak peníze se od účastníků vybírali na shromážděních jak Apoštolské církve, tak Maranaty. Jak bylo s finančními prostředky nadále zacházeno, se mi bohužel nepodařilo zjistit.

7.5. Letniční hnutí a sociální změna

Působení letničních hnutí je dáváno do korelace se sociální změnou a mobilitou lidí, kteří se do církve přidají. Tuto přímou korelaci proklamovali participant samotáři. Jestli je tato spojitost mezi konverzí a sociální změnou opravdová, nebo jen proklamovaná, je pro mě nyní náročné rozklíčovat. Ve výzkumu „Sociální inkluze Romů náboženskou cestou“, který realizoval Podolinská a Hrustič, autoři zjistili, že úspěšnost inkluze náboženskou cestou činí minimálně 80%.¹²⁰ Autoři se zaměřovali na popis a analýzu misijního působení náboženských organizací mezi romskou populací na Slovensku.¹²¹ Dušan Lužný však na toto tvrzení reagoval a načrtnul problematické body výzkumu, zejména způsob, jak byla data získávána. Ptá se, jestli mohla data vyznít jinak, než že působení náboženských organizací podporuje sociální změnu, když jsou založena zejména na výpovědích konvertitů. Protože pravděpodobně neexistuje konvertita, který by svou konverzi prezentoval jako negativní. Taky je jasné, že konvertita nebude výzkumníkovi, který je ke všemu *gadžo*, vyprávět, že také po konverzi pije alkohol, nebo hraje na automatech, když se obecně předpokládá, že tyto činnosti již po konverzi neprovede. Lužný se ptá, zda změna, kterou výzkumníci vypožadovali, je změnou skutečnou, nebo pouze proklamovanou. Výzkumníci nedisponují informacemi, zdali se opravdu snížil počet zameškaných hodin ve škole nebo jestli opravdu klesl objem peněz vhozených do hracích automatů. Další otázkou je, zdali k sociální změně došlo jen na základě konverze a působení náboženských organizací, nebo i jiných faktorů.¹²²

Jedná se o zajímavou debatu, které mě přiměla přemýšlet opětovně nad svým pobytem v terénu a interpretací získaných dat. Je snadné podlehnout dojmu, že vliv letničních hnutí má jasnou spojitost s proměnou místních Romů. Jedná se však o aspekt změny, který jsem nemohl vypožadovat, protože jsem ve Lhotě nepůsobil před příchodem letničních hnutí. Jeden ne-Rom středního věku mi dokonce říkal, že si Romové chodí na shromáždění jen zazpívat a zatančit si, že je jejich víra jen „na oko“ a jen co přijdou domů, zase se napijí alkoholu. Toto tvrzení může být samozřejmě

¹²⁰ STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství), strana 151

¹²¹ Lužný, Dušan, 2011. Sociální inkluze Romů náboženskou cestou. Bratislava, 11.10.2010. Sociologický časopis, 47(1): 200 - 203

¹²² Lužný, Dušan, 2011. Sociální inkluze Romů náboženskou cestou. Bratislava, 11.10.2010. Sociologický časopis, 47(1): 200 - 203

ovlivněno tím, že tento ne-Rom v sobě chová předsudky vůči místním Romům. Avšak je pravda, že jsem nedokázal statisticky zjistit, jestli se opravdu snížil počet gamblerů nebo alkoholiků, jak poukazuje Dušan Lužný. Avšak paní prodavačka z obchodu na *dědině* mi potvrdila, že prodej alkoholu a cigaret výrazně poklesl za poslední léta. To však ještě neznamená, že je to díky působení letničního hnutí, i když to můžeme předpokládat a je to podle mého názoru velmi pravděpodobné.

Jak tedy vnímají samotní konvertité sociální změnu ve spojitosti s působením letničních hnutí? Jak jsem již naznačil, nejčastěji ve spojitosti se zlepšením chováním a celkovou proměnou obyvatel Lhoty. Někteří tuto změnu spojovali zejména se zkušeností migrace, jiní právě s konverzí k novým náboženským hnutím. V každodenní realitě se budou tyto zkušenosti s deklarovanou proměnou pravděpodobně překrývat, participanty jsme však tímto způsobem oddělovali. Zapojení a participace v letničních hnutích údajně snížila alkoholismus, kriminalitu a domácí násilí. Pro lhotské Romy se otevřela cesta k víře, kterou jim římskokatolická církev neumožňovala.

7.6. Římští katolíci

Ve Lhotě jsou také lidé, kteří se hlásí k římskokatolické víře a docházejí do římskokatolického kostela na *dědině*. Mše byly v době mého pobytu rozděleny na romské a ne-romské. Dle místního faráře je toto rozdělení zavedeno z toho důvodu, že místní ne-Romové nechtějí mít mše společně s Romy. Ne-Romové mají mši klasicky v neděli ráno a Romové až v pozdějších hodinách po skončení ne-romské mše. Údajně je to způsobeno také tím, že Romové v minulosti docházeli do kostela zašpinění a zablácení. I když tomu tak již dnes není, díky lepší infrastruktuře na *kolonii* stále toto rozdělení mší trvá. Ovšem na ne-romskou mši dochází i přesto zhruba 10 Romů, povětšinou starších lidí.

Na romskou mši dochází zhruba 30 Romů (alespoň na ty, kterých jsem se zúčastnil). Mše trvá zhruba hodinu a je patrné, že místní farář přistoupil na určité kompromisy. Ty spatřuji v tom, že na mši je přítomna romská kapela, která mši doplňuje romskými skladbami. Kapelu tvoří zpěváci, hráč na klávesy a dva hráči na kytary.

Na mši dochází také jedna ne-Romka, paní okolo 40 let. Ta však vždy sedí až v zadní lavici, nikdy jsem ji neviděl komunikovat s ostatními návštěvníky mše. Mně samotnému, ani kolegyni Barboře se ji nepodařilo zkontaktovat.

Mezi členy letničních hnutí a římskokatolické církve je určité pnutí. Členové letničního hnutí vyčítají těm, kteří navštěvují kostel, že tam pouze sedí a nemají skutečný kontakt s Bohem. Ti, co chodí do kostela, vytýkají členům letničních hnutí to stejné, jen s odkazem na to, že pouze „zpívají a tančí“ a nemají niterný prožitek, spojený s důkladnou četbou Bible a vzděláváním se o evangelium. Údajně dochází také k útokům ze strany členů Maranaty, kteří slovně napadli faráře a rozbili sošku u kostela.¹²³ V současnosti k těmto incidentům už nedochází, farář nabádá farníky, aby na výhrůžky nereagovali a nenechali se „vytočit“. To samé mi potvrdil také pastor Apoštolské církve, který s farářem komunikuje a spolupracuje. Kontaktovat pastora Maranaty se mi bohužel nezdařilo.

¹²³ Informace pochází z rozhovoru s farářem.

7.7. Shrnutí

V této kapitole jsem v krátkosti popsal nová náboženská hnutí a poté letniční hnutí. Zaměřil jsem se na konkrétní hnutí působící ve Lhotě. Přiblížil jsem také vliv náboženství na sociální stratifikaci a na proměnu vztahů mezi Romy, ale také obecně vliv na proměnu obyvatel Lhoty, jak bylo artikulována participanty samotnými. Neopomněl jsem ani římské katolíky, kteří se vůči letničním hnutím poměrně ostře vymezují, což však činí také členové letničních hnutí vůči stoupencům římskokatolické církve. I přes drobné roztržky a občasné verbální narážky ohledně příslušnosti k té či oné církvi, jsem nevyozoroval ve Lhotě žádný větší konflikt mezi členy jednotlivých církví. Přesto však příslušnost k té či oné církvi do určité míry ovlivňuje vztahy mezi místními Romy.

Zamyslel jsem se také nad tím, jak jsem sám vnímal shromáždění letničních hnutí a jak na mě tato shromáždění působila. Přiznávám, že ve mně zanechávala velmi rozporuplný dojem a bylo mi velmi nepříjemné tato shromáždění navštěvovat. Být v kontaktu s lidmi, kteří propadají buď hlasitému pláči, nebo nekontrolovanému smíchu, padají na kolena, kývají se ze strany na stranu, ve mně vyvolávalo nepříjemné pocity, zejména jsem si připadal nepatřičně, protože jsem těmto projevům nedůvěřoval a nedokázal jsem je vnitřně racionalizovat. Shromáždění jsem se účastnil několika, ale tyto pocity způsobily, že těchto návštěv nebylo příliš.

8. KAŽDODENNÍ ŽIVOT V TERÉNU

Tato kapitola v sobě slučuje několik kategorií získaných na základě kvalitativní analýzy dat. Jedná se o kategorie nazvané „gender“, „trávení volného času“, „tržní mechanismy“ a další. Data interpretována v této kapitole jsou založena zejména na zúčastněném pozorování z oblasti rodiny, u které jsme na *kolonii* bydleli. Cílem interpretace těchto kategorií je poskytnout přehled o životě na *kolonii* a na *dědině*. Rozhodl jsem se každodenní život popsat pomocí narativního vyprávění soustředěného do jednoho dne, i když se události odehrávaly různě během celého mého pobytu v lokalitě. Tuto možnost volím pro přehlednost a také pro představu, jak může vypadat výzkumníkův den strávený ve Lhotě a na jaké fenomény lze v rámci výzkumu narazit. Takto koncipovaná kapitola může být považována také za určitý experiment, vymykající se běžnému stylu psaní etnografických prací. Všechna data a události však vycházejí z výzkumu, z rozhovorů a zúčastněného pozorování. Na závěr upozorním a ukotvím některá zajímavá témata a fenomény, které z textu vyplývají.

S Barborou jsme vstali okolo sedmé hodiny ranní. Na okno nám zaťukal 11 letý, trochu obtloustlý Martinko, usmál se na nás a zamával nám přes okno. Přitom rozháněl kachny, které se loudaly po dvoře a u toho kdákaly. Pomalu jsme vstali z postele, převlékli se a poté jsme vyšli ven na společný dvorek. Svítlo slunce a už brzo zrána bylo docela teplo. Vzhůru byl Martin a taky „baba“, která seděla na židli před dveřmi domu. Chvilku jsme si s ní povídali. Baba si hlavně stěžovala, že ji bolí břicho a že ji vůbec není dobře. Postupně začali vstávat také ostatní členové rodiny. Otec Martin si zapálil cigaretu a začal nám vyprávět jako vždy se širokým úsměvem na tváři. Od otázek typu „jak jste se vyspal“, jsme se dostali k zajímavějším tématům. Martin mluvil o své dceři Martině, která v současnosti pracuje pro charitu v sousedním městě. Věří, že ji brzy přijde výplata. O penězích od Martiny mluví jako o společných penězích rodiny. Ty potřebuje, aby mohl koupit novou plynovou bombu do sporáku. Aby Martina zjistila, jestli má již peníze na účtu, musí zajet do vedlejšího města, ve kterém je bankomat. Ve Lhotě totiž žádný bankomat není a Martina nemá zavedené internetové bankovníctví. Martin plánuje, že do vedlejšího města Petrovic pojedou autem v odpoledních hodinách. Mezitím vstala také Martinova žena Eva, která šla do nedaleké trávy vylít lavor plný vody. Hned mě a Barboru informuje o tom, že nám donese

snídání. To opravdu za chvíli činí, dostáváme rohlíky a uvařené párky ve vodě. Eva nám také přináší kávu. Několikrát se ujišťuje, že toho máme dost a říká, že nám ještě „přidá“. Říkám Evě, že příště si pro kávu zajdeme do jejich domu sami, že si ji klidně i sami uvaříme, aby s námi neměla zbytečné starosti. O tom Eva nechce vůbec nic slyšet. Napůl z legrace navrhuji, že by ji nám tedy mohl uvařit Martinko, čili její syn. Ten samotný se proti návrhu rychle ohrazuje, protože dělání snídaně a kávy je práce pro „ženy“ a ostatní by si o něm mohli myslet, že je gay. S Barborou se ho vyptáváme, jestli je to také důvod, proč jsme jej zatím ani neviděli uklízet. Dotaz Martinka neuráží, i když poznal, že jej myslíme na půl v žertu. Potvrzuje nám, že to je přesně ten důvod. Protože uklízet a připravovat jídlo mají výhradně ženy, a pokud tak činí muži, je to podle něj hodně „divné“. To samé říká i o řízení auta, to je podle něj jen mužská záležitost. Když mu Barbora řekne, že řidičák má, hodně se tomu diví a překvapuje jej to. Mezitím za námi do domu přichází také Evka, která bydlí se svým mužem ve stejném domě jako její rodiče, ale mají vlastní bytovou jednotku, vlastní vchodové dveře. Její manžel Tomáš se sem přistěhoval, „přiženil“. Předtím bydlel v dětském domově a nebylo možné, aby Evka šla bydlet s ním. Evka se nás urychleně ptá, jestli jsme se dobře vyspali a jestli nemáme hlad. Taky je ráda, že už máme hotovou kávu. Evce a Tomášovi se nedávno narodila dcera, předčasně v 7. měsíci. Evka s ní musela být první týdny v nemocnici, ale nyní ji už má několikátý týden u sebe doma. Evka nám vypráví, jak moc je unavená, protože dcera celou noc plakala. Evka deklaruje, že už nechce další dítě, že jedno úplně stačí, že už jen s ním má starostí nad hlavu.

S Barborou se vydáváme do terénu. V domě, ve kterém bydlíme, je jako v jediném funkční sprcha. Necháváme proto Tomášovi klíček, aby se mohl osprchovat. Tomáš nám slibuje, že se nemusíme bát, že nám nic neukradne a je trochu překvapený, že mu tolik důvěřujeme. Ptám se ho, jestli snad někdy kradl. Tomáš se směje, že ne, ale že je bohužel zvyklý na to, že si to ne-Romové myslí. Připomínáme mu, že jsme přátelé a že nemáme důvod si něco takového myslet.

Jdeme se s Barborou projít po *kolonii*. Je hezké počasí a mnoho lidí stojí před domem. Se spoustou lidí se zdravíme, rychle prohodíme pár slov, protože už se známe z dřívějšíka. Zastavujeme se u domu, kde se shlukuje menší dav lidí. Před domem stojí jeden pán před klávesami a dva s kytarou, jeden se také připravuje se saxofonem. Mezi nimi je člověk s mikrofonem. Ten je pastorem Apoštolské církve. Je nám jasné, že za chvíli začíná shromáždění Apoštolské církve, konající se přímo na *kolonii* z důvodu

příjemného počasí. Čekáme, než shromáždění započne. Pastor začíná mluvit o Ježíši, o našem Pánovi, s častými výkřiky „hallelujah“, které sborově opakují také ostatní účastníci před domem, kterých je zhruba 30. Za chvíli začínají hrát písničky, které účastníci zpívají romsky. I přes zlepšování znalosti romštiny s Barborou příliš nerozumíme, o čem se zpívá. Někteří nám nabízejí židle, že přece nemůžeme stát, a to i přes to, že všichni ostatní stojí a nikdo nesedí. Židle odmítáme a po chvíli pozorování shromáždění se přesouváme dál a rozhodujeme se, že se půjdeme podívat také na *dědinu*. Při našem odchodu *kolonie* ožívá, spousta lidí sedí před domem, kluci hrají na vybudovaném oploceném hřišti fotbal. Naše cesta na *dědinu* se prodlužuje, protože zákonitě potkáváme více lidí, se kterými konverzujeme. Potkáváme také několik lidí, kteří přijeli na návštěvu z Anglie. Do řeči se dáváme s mladou dívkou, která vzhledem k tomu, že od dětství žije v Anglii, nemluví příliš dobře slovensky. Jako hlavní dorozumivací jazyk volíme tedy angličtinu. Vypráví nám o tom, že do Lhoty jezdí ráda na výlety, ale že by zde již nemohla bydlet. Nemá tady notebook, svoje kamarády z Anglie a vůbec má pocit, že ve Lhotě „není co dělat“. Těší se zpátky do Anglie. Loučíme se a přejeme jí štěstí.

Na *dědině* je značně méně lidí, než na *kolonii*, méně to tu „žije“. Jak by řekli někteří naši participanti, je tu „smutno“. Téměř nikoho nepotkáváme, jenom pár kluků, kteří jezdí na kole. Ti se nás ptají, jak se máme, co děláme a hlavně, kam jdeme. S Barborou se vracíme na *kolonii*, za klíčovými participanty. Zde si dáváme oběd, přičemž Evka se opětovně několikrát ujišťuje, že toho máme dostatek a opět nám dělá kafe. S kávou si tentokrát jdeme sednout na obrubník, který je před *dvorkem* a ze kterého je výhled na začátek *kolonii*. Vidíme tedy, kolik prochází lidí mezi *kolonií* a *dědinou*, kdo na *kolonii* vjíždí autem a další. Sedá si k nám Evka, která se nás ptá, co máme ještě ten den v plánu. Přichází k ní několik kamarádek a baví se spolu. Vidíme, že na *kolonii* vjíždí policejní auto. Policisté vystupují a baví se s člověkem, který sám sebe označuje za *policajta*, naši klíčoví participanti však říkají, že je to *práskáč*, který *bonzuje* na ostatní Romy, pokud něco provedou. Je pravdou, že policisté s ním komunikují. S těmi se dáváme do řeči také my. Ptáme se, jestli je na *kolonii* kriminalita nebo nějaké další problémy. Policisté nás informují o tom, že v minulosti to bylo horší, zatímco nyní se to o mnoho zlepšilo, a že dochází jen občas k drobným krádežím, které způsobují zejména mladí muži. Policisté odjíždějí, evidentně neřešili žádný problém, přijeli pouze na objížďku. Pozorujeme, že mnoho mladých lidí vjíždí na *kolonii* autem,

tu pak projedou a zase odjíždí. To opakují i několikrát za den. Jedná se většinou o novější, dražší auta. S Barborou přemýšlíme o tom, že se může jednat o snahu deklarovat své bohatství, které je symbolicky vyjádřeno novými auty. Přichází k nám Martin, se kterým se na téma aut chvíli bavíme. Myslí si, že si jej mladí muži nyní koupili, chvíli se s nimi budou „chlubit“ a potom je budou muset prodat, protože zjistí, že na ně nemají peníze. Dopijíme kávu a opět se vydáváme na *kolonii*. Je zde mnoho nových staveb, které jsou teprve v procesu stavby. U jednoho domu staví parta asi pěti chlapů novou střechu. Koordinuje je *policajt*, Rom, který předtím komunikoval s policisty. Zdraví nás a ptá se, kdy se za ním stavíme na kávu a podívat se, jak žije. Slibujeme mu, že samozřejmě brzy, až bude mít více času.

Vydáváme se na rozhovor, který jsme si domluvili už den předem, a to se zastupitelem obce. V současnosti je v zastupitelstvu Lhoty devět lidí, přičemž sedm z nich jsou Romové. Náš domluvený participant bydlí na *kolonii* v hezky zařízeném dvoupatrovém domě s garáží na auto. Rozhovor trvá zhruba hodinu a půl, ptáme se na proměnu Lhoty za posledních deset let a na příčiny této proměny, kterou participant spatřuje zejména v působení Maranaty, k níž se hlásí. Také nás přesvědčuje, proč přijmout Boha do svého srdce. Vzhledem k postavení participanta a jeho působení na obecním zastupitelstvu se zaměřujeme v rozhovoru zejména na politiku obce, na jeho hodnocení starosty a vůbec politické situace v obci. Po rozhovoru se vydáváme zpět ke klíčovým participantům, kde nás už čeká večeře. Večeříme v našem domě a přichází k nám také Tomáš a Evka, Martin a Eva. Téměř každý večer za námi přichází a povídají si s námi až do pozdějších hodin. Tentokrát probíráme právě politiku. Nikdo z nich nemá příliš v oblibě současného starostu, a vzpomínají na předešlého starostu, který byl členem jejich rodiny. Věří, že kdyby nezemřel a zůstal v úřadě, měli by se o mnoho lépe.

Když odchází a s Barborou zůstáváme sami, ještě není čas odpočívat. Všechny poznámky, které jsme si zapisovali do sešitů, musíme přepsat do počítače, což většinou trvá hodinu až dvě hodiny.

8.1. Shrnutí

Cílem této kratší kapitoly bylo přiblížit a zvýznamnit určitá témata, rozdílným způsobem, než bývá v etnografických pracích obvyklé. Ve výše zmíněném popisu se objevila spousta témat, které jsme analyticky zpracovávali skrze otevřené kódování. Konkrétně v případě rozhovoru s Martinkem se objevila otázka vnímání genderu a genderových rolí v rodině. Co se týká Martina a Martinky, tak se jednalo o zajímavý fenomén způsobu rozdělování a nakládání s financemi v rámci jedné domácnosti. Při realizaci etnografického výzkumu hrál často roli také náš původ. To, že jsme z České republiky a jsme ne-Romové. To je patrné například ze situace, kdy naši klíčoví participanti byli překvapeni tím, že jim nepřipisujeme vlastnosti, jak jsou obvykle ze strany ne-Romů zvyklí. Konkrétně se to projevilo překvapením Tomáše. Ten se divil, že mu věříme a necháme mu klíčky od našeho obydlí. Předpokládal, že si myslíme, že krade, protože je Rom.

Odlišné chování a přiřazení našim osobám vyššího sociálního statusu se odráželo také v neustálém nabízení židlí, abychom nezůstali stát, přičemž sami participanti si před námi sednout odmítali.

Tato kapitola přiblížila každodenní praxi terénního výzkumu, která může být velmi různorodá. Také načrtnula, jaký vliv má při každodenních interakcích původ antropologa a jak to ovlivňuje chování participantů, tím pádem také samotnou povahu získaných dat. Zvolil jsem cíleně vyprávěcí formu, méně popisnou, než tomu bylo v předešlých kapitolách. Neučinil jsem tak z důvodu, že by tímto způsobem nebyla daná témata možné zpracovat, mým cílem bylo přiblížit konkrétněji etnografickou práci, se zřetelem na naše vlastní osobnosti, poněvadž při analytickém popisu se právě osobnost antropologa, která je při výzkumu klíčová, má tendenci vytrácet.

9. ZÁVĚR

9.1. Dosažení stanovených cílů

Na začátku zpracovávání této diplomové práce jsem si stanovil základní a dílčí cíle. Základním cílem bylo prokázat romskou diverzitu, a to nejen v lokalitě, ale i napříč lokalitami. Bohužel jsem však neměl možnost v této práci Lhotu komparovat s ostatními lokalitami, o nichž kolegové v době psaní této diplomové práce zpracovávají závěrečné texty. Cíleně jsem v textu nevyužíval pojmu romská kultura nebo obecně pojmu romství, které bych spojoval s konkrétním romským chováním. Určit nějaké základní kategorie, které bych mohl označit jako romské, si nemohu dovolit, protože v rámci výzkumu jsem zjistil, že mnoho životních strategií, úspěchů a neúspěchů nezávisí na etnicitě, ale na osobnostních předpokladech individuálních jedinců. To prokazuje diverzitu ve Lhotě samotné. Už jen fakt, že najít obecný jednotící vzorec, který by byl označitelný jako kulturní, nebo etnický, shledávám téměř nemožné, to dokazuje. Možné by to bylo pouze v rámci teoretických modelů, které by však byly odtrženy od každodenní sociokulturní reality. Pokud jsem v textu zobecňoval, činil jsem tak z důvodu větší přehlednosti a lepšího informování o daném tématu, ovšem vždy s vědomím, že naprosté zobecnění není na základě analýzy dat možné.

Dílčím cílem bylo vnést do debaty o Romech na Slovensku novou perspektivu, tematizující Romy žijící mimo sociálně vyloučené enklávy. To je velmi náročný úkol, vezmeme-li v potaz také to, že diplomové práce neaspirují na zaujetí širokého spektra čtenářů, třeba i neodborné veřejnosti. Ovšem i v rámci této práce jsem poukázal na to, že Romové, kteří získají ekonomický či sociální kapitál, se stále cítí na Slovensku určitým způsobem diskriminováni na základě své etnické příslušnosti. Pracovní zkušenost z ciziny většinou nenapomáhá k nalezení práce na slovenském pracovním trhu.

Závěrečným cílem mé práce bylo prezentovat v textu principy reflexivní antropologie, která zjednodušeně neopomíjí samotného autora při psaní etnografické práce. To jsem si musel při psaní často připomínat, protože jsem měl tendence psát o některých tématech pouze analyticky a objektivisticky a moje osoba, či osoba Babory se ve výsledném textu vytrácela. Na druhou stranu je jasné, že reflexivita by neměla zakrývat získaná data a jejich interpretaci, neměla by být na jejich úkor. Věřím, že se mi

podářilo nalézt určitý balanc mezi prvky reflexivní antropologie a intepretací analyzovaných dat.

10. Shrnutí

Tato diplomová práce byla napsána na základě terénního výzkumu, který jsem se svou kolegyní Barborou Viktorovou realizoval v lokalitě na východním Slovensku během let 2014 a 2015. V teoretické části se zaměřuji na základní východiska výzkumu, která se definovala v rámci týmových setkání a debat nad nadcházejícím vstupem do terénu. Přiblížil jsem naše pojetí kultury, diverzity a každodennosti života, a to na příkladu některých předešlých význačných prací zabývajících se Romy na východním Slovensku. Popsal jsem také základní kontury a východiska etnografické studie. Stěžejní část teoretické části jsem zaměřil zejména na reflexivní antropologii, na její kořeny v postkoloniálním antropologickém myšlení a na možnosti převedení reflexivity do praxe psaní etnografických textů. S reflexivní antropologií se pojí promýšlení termínů „terén“ a obecně pozice antropologa v tomto „terénu“. Také jsem samozřejmě popsal mnou využitou metodologii a techniky zpracování a analýzy kvalitativních dat. Samozřejmostí je také popis výzkumného terénu, zdůvodnění jeho výběru a nastínění jedinečnosti Lhoty v kontextu ostatních lokalit na Slovensku, jež se vyznačují vysokým podílem romského obyvatelstva.

V praktické části se věnuji prvotnímu vstupu do terénu a kulturnímu šoku, který jsem ve Lhotě zažil. Pro tuto práci jsem vybral tři základní témata, kterými jsou migrace, náboženství a každodenní život. Tento výběr samozřejmě nebyl nahodilý, ale řídil se zaměřením mého výzkumu. Mnoho jiných témat jsem zde nerozvinul, a to z důvodu menší nasycenosti dat, což však neznamená, že by byly méně kvalitní, nebo zajímavé. Například jsem do textu nezařadil kapitolu vytvořenou na základě kategorie politika, protože se jedná o ožehavé téma, které je velmi náročné na zpracování tak, aby zároveň bylo možné uchovat anonymitu Lhoty. Politická témata byla také náročná z toho důvodu, že se výzkum odehrával před volbami, kdy započaly volební boje. Z toho důvodu jsem se rozhodl tuto kategorii v této práci nezpracovávat.

Snažil jsem se v každé kapitole neopomenout roli mě samotného coby výzkumníka, a to v rámci reflexivní antropologie. V té by se neměla pozice výzkumníka ztrácet, nebo snad skrývat ve snaze o prezentaci „objektivních“ dat. Data nejsou totiž nikdy jasně objektivní, poněvadž vždy do jejich získání zasahuje osobnost antropologa. Migraci jsem pojmal v rámci teorie transnacionální migrace, která dokáže lépe analyticky zachytit současnou migraci v globalizovaném světě. Náboženství se věnuje zejména

novým náboženským hnutím, pod které zařazuji letniční hnutí. Závěrem jsem se pokusil o jistý etnografický experiment, a to popisem běžného dne a na závěr jsem tento běžný den také analyzoval, poukázal na důležité fenomény, které se během dne vyskytly.

Mým cílem bylo mimo jiné, aby byla práce nebyla příliš analytická a zobecňující, aby bylo patrné, že jsme se s kolegyní Barborou v lokalitě opravdu nacházeli, že jsme terénní výzkum určitým způsobem prožívali, což ovlivňovalo způsob, jakým probíhal. Je to také důvod, proč může práce občas působit více „vypravěčsky“, než analyticky, což však bylo mým záměrem. Také jsem chtěl lidsky přiblížit a pokusit se předat zážitek z praxe terénního výzkumu. Mou snahou bylo neskouznout pouze k pozorování sebe sama a věřím, že se mi podařilo najít určitý balanc mezi obecnějším popisem některých význačných jevů a jejich propojení s reflexivní antropologií. Najít tento balanc se nakonec ukázalo těžší, než jsem původně předpokládal a někdy jsem při psaní automaticky „sklouzával“ k takzvanému autoritativnímu psaní, bez ohledu pozici mou a mé kolegyně Barbory v terénu.

Věřím, že i tento způsob psaní etnografické práce může být velmi přínosným a do budoucna dokáže revidovat představu, že Romové jsou jednotná, homogenní skupina, vyznačující se jasně specifickými znaky a charakteristikami. Na základě každodenní interakce a komunikace s konkrétními lidmi jsem zjistil, že najít jednotný vzorec a prvky, díky kterým bych dokázal popsat typického Roma, nebo typickou romskou kulturu, prostě na základě mnou zjištěných dat nelze.

Mnoho témat jsem do této diplomové práce nezařadil, témata jsem vybíral na základě jejich saturace a významnosti. Další zajímavá a plodná témata by už bohužel překračovala rozsah diplomové práce. Zařazená témata podávají i přesto základní kontury každodenního života ve Lhotě s důrazem na to, že Lhota je proměnlivým a dynamickým terénem a zmiňovaná proměna není skončeným procesem. To je také prostor pro další výzkumná šetření ve Lhotě, která by mohla být prováděna také mezi lhotskými Romy, žijícími v současnosti v Anglii.

11. ZDROJE

1. BERNARD, H. *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. 5th ed. Lanham: AltaMira, c2011. ISBN 978-0-7591-1243-8.
2. BLOMMAERT, Jan a Dong JIE. *Ethnographic fieldwork: a beginner's guide*. Buffalo: Multilingual Matters, c2010. ISBN 18-476-9296-6.
3. BURKE, Peter. *Společnost a vědění*. 1. české vyd. Praha: Karolinum, 2013. Limes (Karolinum). ISBN 978-80-246-2046-6.
4. CHARMAZ, Kathy. *Constructing grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. London ;: Sage Publications, 2006. ISBN 07-619-7353-2.
5. COWAN, Douglas E a David G BROMLEY, VOJTÍŠEK, Zdeněk (ed.). *Sekty a nová náboženství*. 1. vyd. Překlad Jan Auský. Praha: Grada, 2013. ISBN 978-80-247-3163-6.
6. DLOUHÁ, Marie. *Nová etnografie? "Virtuální etnografická procházka" jako příklad vedení etnografického výzkumu v době internetu* [online]. 2012, 169 - 176 [cit. 2016-03-26].
7. DOUŠEK, Roman. *Úvod do etnologického výzkumu*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2014. ISBN 978-80-210-6883-4.
8. COOKE, Martin a Daniele BELANGER. *First Nation Migration: The Case of Western Canada* IN: *Urban life: readings in the anthropology of the city*. 5th ed. Long Grove, Ill.: Waveland Press, c2010,. s. 317-329. ISBN 1577666348
9. ED.: TOMÁŠ HIRT .. *Soudobé spory o multikulturalismus a politiku identit: (antropologická perspektiva)*. Plzeň: Vydavatelství a Nakl. Aleš Čeněk, 2005. ISBN 978-808-6898-223.

10. FELDMAN, Martha S, Jeannine BELL a Michele Tracy BERGER. *Gaining access: a practical and theoretical guide for qualitative researchers*. Walnut Creek, Calif.: AltaMira Press, c2003. ISBN 07-591-0216-3.
11. HAMMERSLEY, Martyn a Paul ATKINSON. *Ethnography: principles in practice*. 3rd ed. London: Routledge, 2007. ISBN 978-0-415-39604-2.
12. HENDL, Jan. *Kvalitativní výzkum: základní teorie, metody a aplikace*. 2., aktualiz. vyd. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-485-4.
13. HENIG, David. *Trasnacionalismus* [online]. 2007, (2-3), 94-103 [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://www.antropoweb.cz/cs/transnacionalismus>
14. KLVAŇOVÁ, Radka. Nejasné loajality. Způsoby přináležitosti a nepatření migrantů v trasnacionálních sociálních polích. *Sociální studia*. **2009**(1), 91-111
15. LÁNSKÝ, Ondřej. Postkolonialismus a dekolonizace: základní vymezení a inspirace pro sociální vědy. *Sociální studia*. **2014**(1), 41-60. ISSN 1214-813X.
16. LUŽNÝ, Dušan. *Nová náboženská hnutí*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1997. Religionistika. ISBN 80-210-1645-0.
17. Lužný, Dušan, 2011. Sociální inkluze Romů náboženskou cestou. Bratislava, 11.10.2010. Sociologický časopis, 47(1): 200 - 203
18. PARTRIDGE, Christopher H a Zdeněk VOJTÍŠEK (eds.). *Encyklopedie nových náboženství: nová náboženská hnutí, sekty a alternativní spiritualita*. Vyd. 1. V Praze: Knižní klub, 2006. ISBN 80-242-1605-1.
19. PFLEGEROVÁ, Mariana, MALINA, Jaroslav (ed.). *Panoráma antropologie biologické - sociální - kulturní: modulové učební texty pro studenty antropologie a "příbuzných oborů"*. Brno: Nadace Universitas, 2007. Scientia (Nadace Universitatis Masarykiana). ISBN 978-80-7204-442-9.

20. PODOLINSKÁ, Tatiana a Tomáš HRUSTIČ. *Boh medzi bariérami: sociálna inklúzia Rómov náboženskou cestou*. Bratislava: ÚEt SAV, 2010. ISBN 978-808-9027-347.
21. RICHARDS, Lyn a Janice M MORSE. *Readme first for a user's guide to qualitative methods*. 2nd ed. Thousand Oaks Calif.: Sage Publications, c2007. ISBN 14-129-2743-9.
22. SCHILLER, Nina Glick, Linda BASCH a Cristina BLANC - SZANTON. Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1992, (642), strana 1-24
23. SOUKUP, Martin. *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii*. 1. vyd. V Praze: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2567-6.
24. SOUKUP, Martin. *Základy kulturní antropologie*. Praha: Akademie veřejné správy, 2009. ISBN 978-80-87207-03-1.
25. STÖCKELOVÁ, Tereza a Yasar ABU GHOSH (eds.). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Vyd. 1. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2013. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-148-0.
26. ŠVARŤÍČEK, Roman a Klára ŠEĎOVÁ. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0644-6.
27. TOŠNER, Michal. Postmoderní a kritická antropologie. *Antropowebzin* [online]. 2008, **2008**(2-3), 36-43 [cit. 2015-11-29].
28. TOŠNER, Michal et al. Průmysl sociální vyloučení. *Antropowebzin* [online]. 2010, **2010**(1), 17-32 [cit. 2016-03-26].

29. VÁCLAVÍK, David. *Náboženství a moderní česká společnost*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2468-3.
30. VAVROCH, Marek. Jak v etnografickém výzkumu získat přístup: zkušenosti s romskou populací. *Anthropologia Integra*. **2013**(4), 67 - 75.
31. WILSON, Bryan R a Jamie CRESSWELL. *New religious movements: challenge and response*. New York: Routledge, 1999. ISBN 04-152-0050-4.

11.1. Online zdroje

1. Atlas romských komunit. *Atlas rómských komunit, Ministerstvo vnútra SR - Rómské komunity*[online]. [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: http://www.minv.sk/?atlas_2013
2. BARŠA, Pavel. *Konec Romů v Česku?: Kacířské eseje plzeňských antropologů* [online]. , 1-15 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: http://www.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/2014/11/Bar%C5%A1a_-Jakoubek.pdf
3. ELŠÍK, Viktor. *Romové, etnicita a radikální konstruktivisté* [online]. , 1-6 [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2014/SAN251/um/Viktor_Elsik_-_clanek_pro_LN.pdf
4. *História: Kresťanská Misia Maranata* [online]. [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://kmmaranata.sk/historia/>
5. *"It's Not Just About the Economy, Stupid": Social Remittances Revisited* [online]. [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://www.migrationpolicy.org/article/its-not-just-about-economy-stupid-social-remittances-revisited>
6. JAKOUBEK, Marek. *Apologie kulturomů: (Odpověď Pavlu Baršovi)* [online]. , 181-195 [cit. 2016-03-24]. Dostupné z: http://www.politologickycasopis.cz/userfiles/file/2005/2/Polcas_2005_2_pp_181_195.pdf
7. *Kto sme: Kresťanská Misia Maranata* [online]. [cit. 2016-03-27]. Dostupné z: <http://kmmaranata.sk/kto-sme/>

8. Slovensko Romové. In: *Google.com* [online]. [cit. 2016-03-20]. Dostupné z: https://www.google.cz/search?q=slovensko+romov%C3%A9&es_sm=93&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0CAcQAUoAWoVChMIxa2hlsfqyAIVxBYPCh1X0wHa&biw=1280&bih=675